

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԵԿՏԱՐ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆ  
ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ  
ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ  
2022

ՀՏԴ 811.19'373

ԳՄԴ 81.51-3

Ս 504

Գիրքը հրապարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի  
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր՝ Բ. Գ. Պ. Վ. Լ. Կատվալյան

### **Միմոնյան Ն.Մ.**

Ս 504 Ստուգաբանական և բառաքննական դիտարկումներ /  
Ն. Մ. Միմոնյան.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի  
ինստիտուտ, 2022.– 77 էջ:

Ժողովածուում գետեղված հոդվածները վերաբերում են հայե-  
րենի հնդեվրոպական ծագման բառերի քննությանը. առաջարկ-  
վում են նոր ստուգաբանություններ, որոշ ստուգաբանություններ  
ճշգրտվում են:

ՀՏԴ 811.19'373

ԳՄԴ 81.51-3

ISBN 978-9939-9277-5-6

© ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատարակչություն, 2022

## ՀԱՅԵՐԵՆԻ՝ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԸ

Կրկնությունը հին և շատ տարածված բառակազմական եղանակ է: Հնդեվրոպական լեզվում կրկնավորների կազմության և գործառույթի, նրանց իմաստային առանձնահատկությունների վերաբերյալ հնդեվրոպաբանների տեսակետները հիմնականում միասնական են:

Կրկնության տեսակների, նրանց բառակազմական և ձևաբանական գործառույթների քննությանը մենք անդրադարձել ենք այլ հրապարակումներում (տե՛ս «Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր (ծագումնաբանական քննություն)», «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր» պրակ 3, Ե., 1991, էջ 277-312, ինչպես նաև «Հայերենի հնդեվրոպական ծագման կրկնավոր բայերը», «Հայերենագիտական միջազգային 5-րդ գիտաժողովի նյութեր», Նյու Յորք, 1996, էջ 63-75):

Հայերենում կան այնպիսի կրկնավոր բայեր, որոնք կազմված են նույն արմատի տարբերակային ձևերից, ինչպես *աղաւաղեմ-այլայլեմ, ողողանալ-ուլուլալ, թաթախեմ-թաթաւեմ, թառամ/իմ/-թարշամ/իմ/-թորշում/իմ* և այլն:

Այս հոդվածում կանդրադառնանք արմատի տարբերակային ձևերով կազմված այն կրկնավոր բայերին, որոնք կա՛մ հավաստի ստուգաբանություն չունեն, կա՛մ դրանց վերաբերյալ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ:

Գ. Զահուկյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ գրում է. «Ունենալու, ստանալու և տալու, նվիրելու վերաբերյալ հայերենի ժառանգած բնիկ հնդեվրոպական ընդհանուր նշանակումները բավականաչափ հարուստ են...: Ունիմ, կալում, առնում, ստանամ, տամ, ընծայեմ, ձանեմ, *որոնեմ*, գտանեմ բառերը հայերենի բառապաշարի կայուն տարրերից են» (ընդգծումը մերն է)<sup>1</sup>: Նույն աշխատության

---

<sup>1</sup> Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊ), Ե., 1987, էջ 266-267:

մեջ հնագույն հայերենի բառային տարբերակների մեջ Գ. Զահուկյանը բերում է *որոնեմ* – *պտոնեմ* – *փնտոնեմ* հոմանիշները:

*Որոնեմ* բայի վերաբերյալ Հ.Աճառյանը որոշակի կարծիք չի հայտնում. նշում է Բուզգեի՝ բնիկ հայերեն արմատ լինելու, Հյունքարպեյենտյանի՝ փոխառյալ լինելու, կարծիքները՝ չհակվելով ոչ մեկին. այս բառի համար ենթադրում է հնիս. \*reu- «հետազոտել, հարցուփորձել, հարցնել» և նշում է այդ նախաձևից հայերենի *որոնել* անցման հնչյունական դժվարությունը<sup>2</sup>:

Գ. Զահուկյանը *որոնեմ* բառը կապում է հ.-ե. \*ereu-(\*oreu-) \*orou- նախաձևի հետ<sup>3</sup>. Նա չի բերում հ.-ե. այլ լեզուների համապատասխանությունները: Յ.Պոկորնոն բառարանում \*ereu- արմատի համար նշվում են «որոնել, հետազոտել, տեղեկանալ, հարցուփորձ անել որևէ մեկի կամ որևէ բանի մասին» իմաստները<sup>4</sup> և հնդեվրոպական լեզուներից բերվում են հունարենի ձևերը \*έρειμι, \*έρυμεν, έρε[Ϝ]ω, έρε[Ϝ]ομαι (äol. έρεώ), έίρομαι (έρφομαι) «հարցնել, որոնել, փնտրել», կրետ. (հին հունարենի բարբառ) έρευταί, έρευνάω «հետազոտել, հարցնել, հետաքրքրվել որևէ մեկով, մի բանով» և հին հյուսիսային raun «հետազոտություն, փորձ», reyna «ստուգել, հարցուփորձ անել» գուգահեռները:

Ինչ վերաբերում է մյուս երկու՝ *փնտոնեմ/փնդոնեմ* և *պտոնեմ*, հոմանիշներին, դրանց մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ:

Հ. Աճառյանը բերում է *փնտոնել* կամ *փնդոնել* «պահանջել, որոնել» իմաստով բայերը և գրում է. «Ծագում է նախառոր *պտոնել* ձևից, որի վերայ տե՛ս *պտիռ*» (ՀԱԲ, հ.4, էջ 508): *Պտիռ* բառահոդվածում Աճառյանը բերում է «որոնում, փնտրտուք» իմաստները՝ նշելով, որ այն առանձին անգործածական է և հանդես է գալիս ինչպես *աղբապտիռ* բառում, այնպես էլ *պտոնել* «հողը փորփրելով

<sup>2</sup> Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Ե., 1977, հ. 3-րդ, էջ 585:

<sup>3</sup> Գ. Զահուկյան, ՀԼՊ, էջ 123:

<sup>4</sup> J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2, Bern-München, 1959-1969, p. 337.

պրպտել» բայի մեջ. նշվում են նաև բարբառային *պտրիլ* (Տփ.), *պրտրռել* (Ղրբ.), *բլրբրդիլ* (Զթ.) ձևերը, և հավելում է, որ Մարաղայի բարբառում կա *պտտտել* ձևը. այս վերջինը Զեյթունի *բլրբրդիլ*-ի հետ այդ բառի կրկնական ձևերն են<sup>5</sup>:

Գ. Զահուկյանը *փն-դ-ռել*, *փն-տ-ռել* արմատների համար «պահանջել, որոնել» իմաստով բերում է գոթ. *findan* «գտնել, ճանաչել», հին վերին գերմ. *fandōn*, հին անգլ. *fandian* «որոնել, հետազոտել», նոր վերին գերմ. *fahnden* «հետախույզել, հետազոտել», հին սաքս. *fundon* «ձգտել, գնալ», որոնց համար կանխադրում է հ.-ե. \**pent-* «գնալ, ստիպել, գտնել» նախաձևը<sup>6</sup>: Նույն տեղում 41 ծանոթագրության մեջ նա բերում է նաև *պտռել* ձևը, որի համար կանխադրում է հ.-ե. \**peu-t-* \**peu-ից* «հետազոտել, հասկանալ». նույն նախաձևից է համարում ռուսերեն ис-пыт-ывать, пыт-ать բառերը:

*Պրպտել* բառը իբրև գլխաբառ չկա ՀԱԲ-ում. այն գործածված է *որոնել* բառի բացատրության մեջ<sup>7</sup>: Այդ բառը չկա նաև «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում. այստեղ բերվում են «*պտռեն*, *պտիռ*» յորմէ աղբապտիռ/բրել և պեղել գերկիր իբր յուզելով և որոնելով. ուստի և ռմկ. փնտռել<sup>8</sup>:

*Պտռեն* բառի բացատրության մեջ *պրպտել*-ը գործածված է նաև «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի» բառարանում՝ «պրպտել, փնտռել հողին»<sup>9</sup>:

Հ. Աճառյանի գավառական բառարանում նշվում է *պրպտել* «ամեն կողմ փնտռել»<sup>10</sup>:

*Պտռել*, *պտռռսկ*, *պտռռսկ անել* ձևերը «փնտրել, փնտրտուք, փնտրել» իմաստներով կան Ղարաբաղի բարբառում<sup>11</sup>: *Պտռել*,

---

<sup>5</sup> Նույն տեղում, էջ 111:

<sup>6</sup> Դ. Джаукян, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка* (далее Очерки...), Ер., Изд-во АН Арм. ССР, 1967, стр. 104.

<sup>7</sup> Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.3, էջ 585:

<sup>8</sup> Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, 1857, հ.2, էջ 665:

<sup>9</sup> Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865 թ., էջ 702:

<sup>10</sup> Հր. Աճառյան, *Հայերեն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ծողովածու*, հ. Թ, Մոսկվա, 1902, էջ 934:

*պտոռտել, պտոռոցք, պտոռտել, պտոռտել* ձևերը բերվում են նաև Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում<sup>12</sup>:

Ս. Մալխասյանցի բառարանում կան *պտռել, պտռոցք, պտռում* բառերը, իսկ *պտոռտել*-ը համարում է *պտռել*-ի «յաճախական ձևը»: *Պրպտել*-ը բացատրում է «մանրամասն և ուշադրութեամբ փնտռել, կրկտել, որոնել»<sup>13</sup>:

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, հայերենի բարբառներում *պտռել* բառը ավելի հաճախական կիրառություն է ունեցել թե՛ իբրև բայ, թե՛ իբրև գոյական:

Կարծում ենք, որ *պրպտել*-ը *պտոռտել/պտռել* բայի հնչյունափոխության (դրափոխություն՝ *պտռել-պոռտել-պրպտել*. հմմտ. *սառ-սարսուռ, բառ-բարբառ, տարմ-տարտամ*) ենթարկված տարբերակն է (հմմտ. Հ.Աճառյանի նշած Ջեյթունի բարբառի *բըրբըղի* ձևը) և նույնպես ունի հնդեվրոպական ծագում:

Հ. Աճառյանը կրկնության տեսակների մեջ նշում է կրկնության ժամանակ *ը*-ով վերջացող արմատի *ը-տ* փոփոխության հնարավորությունը, ինչպես, օրինակ, *կարել-կարկատել*<sup>14</sup>: Այս դեպքում ևս հնարավոր է *պտռել-պոռտել-պրպտել* անցումը:

Յ. Պոկոռնու բառարանում \*pet- նախաձևի տակ բերվում է լատ. petō, petere ձևը՝ «պահանջել, խնդրել, սաստիկ ցանկանալ որևէ բան, որոնել, փնտրել» իմաստներով: Լատիշերենում կա pētīt «ցանկություն ունենալ, փնտրել, որոնել» իմաստներով<sup>15</sup>: Ալոիս Վալդեի լատիներենի ստուգաբանական բառարանում նույնպես բերվում է լատիներեն petō, -ēre, -īvi «հասնել որոնածին, փնտրել» իմաստներով<sup>16</sup>: Այս արմատից են լատիներենի petitor «խնդրող, հայցորդ» petītum «պահանջ, խնդրանք» petitrix, icis «կին հայցորդ»:

<sup>11</sup> Գ. Բաղդասարյան, *Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան*, հ. Բ, Ստեփանակերտ Պոլիգրաֆ, 2010թ. էջ 234:

<sup>12</sup> Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ե., Ե., 2008թ., էջ 128:

<sup>13</sup> Ս. Մալխասյանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, Ե., 1945, հ. 4, էջ 131:

<sup>14</sup> Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, Ե., 1957թ., հ. 3-րդ, էջ 95:

<sup>15</sup> Նշվ. աշխ., էջ 826:

<sup>16</sup> A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1910, p.580.

Այստեղ տեղին է հիշել, որ գրաբարում *խնդիր* բառը ունեցել է «որոնում, փնտռտուք, հարցուփորձ, պահանջ, աղերս, աղաչած բանը» իմաստները (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 379), իմաստներ, որոնք համահունչ են հ.-ե. այլ լեզուներում պահպանված իմաստներին:

Հետաքրքրական է, որ Կ. Բաքի հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշների բառարանում բերվում են վոլգար (ժող.) լատիներենի *circare*, իտալերենի *cērc.re* «փնտրել, որոնել», *cercata* «փնտրտուք, որոնում» իմաստներով՝ նույնպես կրկնավոր կազմությամբ՝ *r-t* համապատասխանությամբ, ինչպես հայերենում<sup>17</sup>: Այստեղ կարելի է նշել նաև ֆրանսերենի *cherche* ձևը՝ նույնպես կրկնավոր կազմությամբ:

Մյուս բայը, որին կանդրադառնանք ստորև, *փայլել*-ն է:

*Փայլել* բայը հանգում է հ.-ե. \*(s)p(h)el- նախաձևին (տե՛ս ՀԱԲ, հ. 4, էջ 476-477, Очерки..., էջ 65): Այս արմատի տարբեր ձայնավորումով տարբերակներն են *փողիմ*, *փողփողիմ*, *փաղփաղիմ*, *փողփողեմ* ձևի համար Գ. Ջահուկյանը նշում է հ.-ե. \*phol-, իսկ *փաղփաղիմ* ձևի համար՝ \*phyl- նախաձևը (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 152): Նույն նախաձևից է համարում նաև *պաղ*, *պաղպա(ն)ջ* կազմված *փ/պ* տարբերակով: Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ հայերենում հ.-ե. \*ph-ն սովորաբար արտացոլվում է իբրև *հ-* և *փ-*, բայց կան արմատներ, որոնցում հ.-ե. \*ph-ի դիմաց առկա է *պ* (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 253), և բերում է *պաղ* «փայլ» (*պաղպպանձ* բառում) և *պաղպա(ն)ջ* «փայլ, ցուլ»:

*Պաղ* արմատը Հ. Աճառյանի արմատական բառարանում վկայված է երեք իմաստով՝ «սառոյց, քար և փայլ, փայլին, ցուլ» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 12-13): Վերջին՝ «փայլ, փայլին, ցուլ» իմաստներով *պաղ* բառի կրկնավոր ձևն է համարում *պաղպաջ*, որի ածանցված ձևերից են *պաղպաջել* (նաև *բաղբաջել*), *պաղպաջուն*, *պաղպաջումն*, *պաղպաջունք* «զարդարուն» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 14-15): *Փայլ* «պայծառ վառիլը, շողալը, պայծառութիւն» բառահոդվածում

---

<sup>17</sup> C.D. Buck, *Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, 1949, p. 764, և Г.Ф. Зорько, *Новый большой итальянско-русский словарь*, М., Изд-во Русский язык Медиа, 2006, стр. 187:

Հ. Աճառյանը նույնպես բերում է *փաղփաղիլ, փողել, փողփողել* բառերը, որոնք համարում է *փայլ* արմատի «միւս ձևերը» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 476-477): Հնդեվրոպական նույն \*(s)p(h)el- նախաձևը հայերենում արտացոլված է ն' փ-ով, ն' պ-ով: Փ-ով ձևերը ներկայացված են ձայնդարձային *ա-ո* տարբերակներով, իսկ *պ*-ով (*պաղ*) ձևը հանդես է գալիս ոչ թե արմատի պարզ կրկնությամբ, այլ վերջին բաղաձայնի փոփոխությամբ ուղեկցվող կրկնությամբ՝ *պաղպաղ*:

*Պաղպաղ* բառի ծագման մասին այլ կարծիք է հայտնում Է.Աղայանը: Նա Մեղրու բարբառում գործածվող *բուղ* «1.կայծ, 2.փայլ, ցուք» նշանակությամբ բառի հնագույն ձևն է համարում *բող*-ը, որի զուգահեռն է, ըստ նրա, Ղարաբաղի բարբառի *պող* «կարմիր կրակ կտրած ածուխ» բառը: Նա գրում է. «Այս բառը ծագում է հնիւ. \*bhel-/\*bhal-, \*bhəl, \*bhol/ արմատից», և բերում է սանսկրիտի bh.la «1.փայլ, 2.ճակատ» և հունարենի φοῶλος «փայլուն, շողշողուն, սպիտակ» զուգահեռները<sup>18</sup>: Նա շարունակում է. «Բարբառային այս բառերը (*բուղ, պող*)... անկասկած զուգահեռ *բող* ձևն են ներկայացնում հին գրաբարյան *պաղ* արմատի, որ առանձին չի գործածվել, բայց որից ունենք *պաղապանծ, պաղապանծական...* և կրկնությամբ *պաղպաղ, պաղպաղել*: ...Իմաստով *պաղ* արմատը և կրկնավոր *պաղպաղ* բառը միանգամայն համընկնում են Մեղրու և Ղարաբաղի բարբառների *բուղ* և *պող* բառերին»<sup>19</sup>, և գտնում է, որ գրաբարյան *պաղ* արմատը ծագում է հնիւ. \*bhel- արմատի \*bəl ձևից, և եզրակացնում է, որ այդ բոլոր բառերը (բուք, բող, պող, պաղպաղ, փայլել, փաղփաղիմ, փողփողիմ, փայլ, փուք, փչել) հանգում են հ.-ե. \*bu, \*bhu արմատին, որ ունի «փչել» նշանակությունը<sup>20</sup>: Իհարկե, նա միանգամայն ճիշտ է, որ *բուղ*-ը, *պող*-ը նշանակում են «կայծ, ցուք, կրակ կտրած ածուխ», նաև «փայլ», որ կարող են ծագել կրակը փչելով արծարծել, բորբոքել իմաստից (հմմտ. հայ. *բորբ* (հ.-ե. \*bho-bhr-o), բրբ. *բերփել*,

<sup>18</sup> Է. Աղայան, *Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 130:

<sup>19</sup> Նշվ. աշխ., էջ 131:

<sup>20</sup> Նույն տեղում:

պերփել): Իսկ *փռդփռդել, փադփադել, պադպաջել* բառերի համար վերականգնվում է \*sphel, \*phel նախաձևը՝ «փայլել» իմաստով: Կարծում ենք, որ այս արմատները իմաստային առումով դժվար է աղերսակցել «փչել» իմաստով արմատների հետ: Բացի այդ՝ հ.-ե.\*sphel-, \*phel- ձևերը հ.-ե. մյուս լեզուներում ևս չունեն «փչել» իմաստին աղերսակցվող զուգահեռներ. հ.-ե. լեզուներում առկա են հետևյալ զուգահեռները՝ հինդկ. sphuṁṁga «կայծ» vi-sphuṁṁga- «կայծեր արձակել». g աճականով \*sp/h/el-g- ձևից են լեթթ. spuīguōt «փայլել, կայծկլտալ» spuīgangs, spuīgangs «փայլուն», գերմ. \*flinka- «փայլել, առկայծել», նոր վերին գերմ. flunkern «փայլել, կայծկլտալ»: Հ.-ե. նախաձևը հանդես է գալիս նաև d- աճականով՝ հուն. σπλῆδός «մոխիր», լատ. splendeō, ēre «փայլել, առկայծել» հին լիտ. spėndžiu, spendęti «փայլել, առկայծել, պսպղալ, լուսավորել», հնարավոր է նաև հին իռլ. lēss «լույս, լուսավորություն», միռլ. lainnech «փայլուն» (տե՛ս J.Pokorny, p. 987):

## ԳԱՆԳԱՏԻՄ

Հր. Աճառյանը «Հայոց լեզվի լիակատար քերականություն» աշխատության 3-րդ հատորում քննության է առել նաև կրկնությունը որպես բառակազմական եղանակ: Նա անդրադառնում է կրկնության տարբեր տեսակներին և առանձնացնում է կրկնության վեց ձև՝ ներկայացնելով հայոց լեզվի՝ կրկնությամբ կազմված բառերի ըստ հնարավորին ամբողջական ցանկը<sup>1</sup>:

Հայտնի է, որ կրկնությունն իբրև բառակազմական եղանակ շատ հին երևույթ է. այն հատուկ է եղել հնդեվրոպական նախալեզվին և շարունակել է մնալ իբրև բառակազմական գործուն եղանակ հ.-ե. լեզուների մեծ մասում նաև հետագայում: Հայերենում կրկնությամբ կազմված բառերի մեջ հանդիպում են և՛ անվանական, և՛ բայական արմատներ: Կրկնավոր անվանական արմատներն ավելի սակավաթիվ են, և անունների կազմության այդ եղանակը հայերենում դադարել է գործուն միջոց լինելուց՝ ի տարբերություն բայարմատների, որոնցում կրկնության եղանակներն ավելի բազմատեսակ են:

Հին հայերենի կրկնությամբ կազմված բայերին մենք անդրադարձել ենք «Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր» աշխատության մեջ<sup>2</sup>: Այստեղ կներկայացնենք կրկնավոր մեկ բայի՝ **գանգատիմ**, ստուգաբանության մեր փորձը:

**Գանգատիմ** բայը Հր.Աճառյանը համարում է կրկնավոր, բայց անստույգ ծագման բառ, որի պարզական արմատը հայտնի չէ<sup>3</sup>: **Գանգատ** արմատի համար նշում է «տրտունջ, բողոք» իմաստները:

Գ. Զահուկյանը **գանգատ (գանգատիլ)** բառի համար նույնպես նշում է «տրտունջ, բողոք» իմաստները և գրում է. «Թերևս բնիկ հնդեվրոպական \*ghan «բերանը լայն բաց անել, հորանջել» արմատից կազմված կրկնավոր ձև (կամ թերևս \*ghan-u-)<sup>4</sup>: Յ.Պոկոնոու

<sup>1</sup> **Հ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ.3, Եր., 1957, էջ 83-93:

<sup>2</sup> Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, պրակ 3, Եր., 1991թ., էջ 277-312:

<sup>3</sup> **Հ.Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Եր., 1971, էջ 515(այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>4</sup> **Գ. Զահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010, էջ 150:

բառարանում \*ǵhan- նախաձևից ծագած են համարվում հունարենի  $\chi\acute{\alpha}\nu\omega$  «բերանը բաց անել», աորիստը՝ - $\chi\alpha\nu\omicron\nu$ , հին իսլանդերեն *gan* «հորանջ», *gana* «բացվել(зидать)», նորվեգերեն, շվեդերեն *gan* «ըմպան, բուկ, երախ»<sup>5</sup>: Կարծում ենք, որ *h.-ե.* այս նախաձևին դժվար է հանգեցնել հայերենի **գանգատ** բառը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք *h.-ե.* նշված լեզուներում պահպանված իմաստները, որոնց ոչ մի կերպ իմաստային առումով չի աղերսվում հայերեն բառը:

Նոր հայկազյան բառարանում **գանգատիմ** բառը բացատրվում է «քրթմնջել, տրտնջալ, բողոքել, գանգատ առնել», նշվում են նաև հուն. *γογγύξω*, լատ. **murmuro** բայերը, որոնք իմաստային առումով գուցադրելի են համարվում հայերեն **գանգատիմ** բայի հետ<sup>6</sup>:

Մի կողմ թողնելով լատիներենի *murmuro* ձևը, որը թե՛ իմաստային, թե՛ հնչյունական առումներով տարբերվում է հայերենի **գանգատիմ** բայից և առնչվում է հայ. մրմուռ, մրմռալ, մոմռալ բնաձայնական արմատներին<sup>7</sup>, անդրադառնանք հուն. *γογγύξω*-ին:

Հ. Ֆրիսկը հուն. *γογγύξω*-ն համարում է բնաձայնություն և անստույգ ծագման, այդուհանդերձ համեմատում է հինդկ. *gaṅgūyati* «բարձր ճչալ, աղաղակել», *guṅjati* «մրմնջալ» արմատների հետ և եզրակացնում, որ դրանք դրսևորում են ընդհանրություն իբրև պարզ բնաձայնական կազմություն<sup>8</sup>:

Պ.Շանտրեն, հունարենի ստուգաբանական բառարանում բերելով *γογγύξω* բառը, հայտնում է այն կարծիքը, որ այդ բառը բնաձայնություն է, չունի ճշգրիտ ստուգաբանություն և չի կարելի համեմատել սանսկրիտի՝ Ֆրիսկի նշած արմատների հետ<sup>9</sup>:

Յու. Պոկորնին հուն. *γογγύξω* արմատը հիշատակում է *h.-ե.* \**gang-* նախաձևին նվիրված բառահոդվածում, բայց, ինչպես և

<sup>5</sup> J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, B. I. Bern-München, 1959, S. 411.

<sup>6</sup> Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 528:

<sup>7</sup> Տե՛ս ՀԱԲ, հ.3, էջ 365-366:

<sup>8</sup> H. Frisk, Griechisches Etymologisches Wörterbuch, B. 1, Heidelberg, 1960, S.318.

<sup>9</sup> P. Chantraine, Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire des mots, T. 1, Paris, 1968, p 231.

Ֆրիսկը, այն համարում է բնաձայնական արմատ<sup>10</sup>:

Մ. Ֆասմերը ռուս. гугнивый, ուկր. гугнити, սլով. gôgnjati արմատների ծագման վերաբերյալ նշում է երկու հնարավոր բացատրություն. սլավոնական լեզուների այս ձևերը կա՛մ աղերսվում են հինդ. gañjas «արհամարհանք», հուն. γαγγάνεω «ծաղրում եմ» ձևերին, կա՛մ, որը նրա կարծիքով ավելի հավանական է, հինդկ. gúnjati, հուն. γογγύζω բնաձայնական արմատներին<sup>11</sup>:

Վերը բերված ստուգաբանական նյութը թույլ է տալիս անելու երկու եզրակացություն. նախ՝ հուն. γογγύζω-ն և սլավոնական լեզուների ու հին հնդկերենի նշված ձևերը, իրոք, բնաձայնական ծագում ունեն, և երկրորդ, որ դրանք չեն կարող հանգել հ.-ե. \*gang- նախաձևին:

Հ.-ե. \*gang- ձևի համար Պոկոռնու բառարանում բերվում են «ծանակել, հեզնել, ծաղրել», \*gango-s-ի համար՝ «ծաղրանք, ծաղրու-ծանակ» իմաստները: Այս արմատից են հինդկ. gañja- «քամահրանք, արհամարհանք», gañjana-- «արհամարհել, ծաղրել», հուն. γαγγάνειν «ծաղրել», անգլոսաքսոներեն canc «արհամարհանք», cancettan «ծաղրել», cincung «բարձրաձայն ծիծաղ», հին հյուսիսային kangen-ydre «ծաղրական բառ» ձևերը<sup>12</sup>:

Հ.-ե. լեզուների այս արտացոլումները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այդ նույն նախաձևից կարելի է ծագած համարել և հայերենի **ծան-ակ**-եմ բառը, որը համարվել է անստույգ ծագման բառ: **Ծան**- արմատն առանձին անգործածական է, իսկ **ծանակ**-ի **ծան**-ը կապել «ճանաչել» արմատի հետ, որը, ըստ Աճառյանի, առաջարկվում է Նոր հայկազյան բառարանում, իմաստային առումով խիստ անհավանական է<sup>13</sup>: Նույն ենթադրությունն է անում և Գ Ջահուկյանը «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում»: **Ծանակ** բառահոդվածում նա գրում է. «Թերևս կազմված է բնիկ հնդեվրոպական *δαν*- արմատից՝ *-ակ* վերջածանցով՝ «ճանաչել տալ, հայտնի դարձնել»

<sup>10</sup> Տե՛ս J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 352:

<sup>11</sup> М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1986, с. 470.

<sup>12</sup> Տե՛ս J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 352:

<sup>13</sup> ՀԱԲ, հ. 2, էջ 444:

իմաստային անցումով: Ավելի քիչ հավանական է կապել *ծաղ* «ծաղր» արմատի հետ՝ ենթադրելով *\*l/\*n* հերթագայություն»<sup>14</sup>:

**Ծաղր** բառը և՛ Ա.Ճառոյանը, և՛ Գ.Զահուկյանը համարում են հնդեվրոպական ծագման՝ կապելով հ.-ե. *\*g'ol-*, *\*g'el-* նախաձևին, որից ծագում է նաև **ծիծաղ** բառը<sup>15</sup>: **Ծաղր** բառի իմաստների մեջ և՛ գրաբարյան բառարաններում, և՛ ժամանակակից հայերենի բառարաններում որպես առաջին իմաստ նշվում են *ծիծաղ, ուրախություն, ծիծաղելի, ծիծաղելու արժանի*:

**Ծաղր** բառը հաճախ գործածվում է **ծանակ** բառի հետ՝ **ծաղրու-ծանակ, ծաղրուծանակի ենթարկել**, որը բացատրվում է *ծիծաղ և խայտառակություն, ծիծաղի և խայտառակության առարկա դարձնել*<sup>16</sup>:

Կարծում ենք, որ թե՛ իմաստային, թե՛ հնչյունական համապատասխանությունների տեսակետից ավելի հավանական է մեր ենթադրությունը. «արհամարհանք, քամահրանք, ծաղրել, հեզնել» իմաստներից կարող էր զարգանալ «խայտառակել, խաղք ու խայտառակ անել» իմաստը:

Հնչյունական առումով էլ այն ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում. հ.-ե. *\*g >* հայ. *ծ* համապատասխանություն առկա է նաև այլ արմատներում, իսկ ձայնորդից հետո *g* -ի անկումը ևս օրինաչափ կարելի է համարել<sup>17</sup>:

Այժմ վերադառնանք **գանգատիմ** բային: Հայերեն այս արմատը, կարծում ենք, հանգում է հ.-ե. *\*xen-/\*xenə-* նախաձևին, որի համար վերականգնվում են 1) «ձգտել, հետամտել, փնտրել», 2) «պահանջել, խնդրել» (*\*xenos*) իմաստները: Այս նախաձևի զուգահեռներն առկա են հին հնդկերենում *vánati, vánóti* «ձգտել, ձեռք բերել», միջին պարսկերենում *vanitan* «ձեռք բերել, հաղթահարել, ցանկություն,

<sup>14</sup> Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010, էջ 359 (այսուհետև՝ ՀՄԲ):

<sup>15</sup> Տե՛ս ՀՄԲ, հ. 2, էջ 439, և ՀՄԲ, էջ 358:

<sup>16</sup> Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Մ.Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Եր., 1975, էջ 300:

<sup>17</sup> Արմատավերջի *g* -ի անկման համար տե՛ս նաև Բ.Ա. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративике, М., 1974, էջ 76:

պահանջ» իմաստներով. Ավեստայում վկայված է նաև *van-tar* «հաղթող» (*nomina agentis*) իմաստը, որը ևս կարելի է բխեցնել «ձգտել, պահանջել» իմաստներից [«պահանջել- ձգտել- հասնել - (և ի վերջո) հաղթել» իմաստային անցումներով]<sup>18</sup>:

Հայերենի **գանգատիմ**-ը ևս իմաստային առումով մոտ է հ.-ե. լեզուներում պահպանված վերը նշված իմաստներին. գանգատվել, ի վերջո դիմել նշանակում է բողոքել՝ որևէ բան պահանջելու, ստանալու ձգտումով:

Հնչյունական արտացոլման տեսակետից էլ հայերեն բառի՝ նշված նախաձևից ծագած լինելը դժվարություն չի ներկայացնում: Հ.-ե. \**ǵ-* > հայ. *գ* համապատասխանություն առկա է բառակցքում *գ* ունեցող հայերեն բնիկ արմատների մեծ մասում, որոնց թիվը, ըստ Աճառյանի արմատական բառարանի տվյալների, երեսուներեք է, որոնցից քսանյոթում բառակցքի *գ*-ն հ.-ե. \**ǵ*-ի արտացոլումն է: Եթե նկատի ունենանք նաև հետագայում կատարված նոր ստուգաբանությունները, ապա դրանց թիվն ավելանում է առնվազն տասով: **Գան**-պարզական արմատը հայերենում չի պահպանվել, իսկ **ն/տ** կրկնությամբ ձևն արտահայտել է սաստկական իմաստ:

Հր. Աճառյանը նշում է, որ **գանգատիմ** բառը վկայված է նաև **քանքատիլ** ձևով, որը նա համարում է ավելի հին ձև<sup>19</sup>: Կարծում ենք, որ այդ պնդումը հնչյունաբանորեն չի հիմնավորվում, քանի որ *ք-գ* (շնչեղ խուլ - ձայնեղ) անցում տիպաբանորեն հնարավոր չէ:

Մեր առաջարկած վարկածի հիմնավորման համար բերենք Վյաչ.Վս.Իվանովի կարծիքը խեթերենի \**ǵek*- բայարմատի մասին:

Վ.Վ. Իվանովը «Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков» աշխատության առաջին հատորում, որը նվիրված է խեթերենում պահպանված հնդեվրոպական արմատներին, խոսելով խեթերենի \**ǵek*՝ բայարմատի և նույն արմատի կրկնավոր \**ǵeǵak*- ձևի մասին, բերում է Ա. Մեյեի կարծիքը, որ հնդեվրոպական արեմատիկ ձևերի ներկա ժամանակի հետքերը անհետացել են հ.-ե. շատ լեզուներում. օրինակ՝ վեդայական

<sup>18</sup> Տե՛ս J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 1146:

<sup>19</sup> ՀԱԲ, հ.1, էջ 515:

\*vasmi «ուզում եմ, ցանկանում եմ», usmasi «ցանկանում ենք», ավեստա vasəmi, usmahi, չունեն համապատասխանություններ այլ լեզուներում՝ Բացի հնդիրանական լեզուներից: Վ.Իվանովը գրում է, որ այժմ բայական \*ǵek- բայարմատի առկայությունը հնդեվրոպական հիմք լեզվում կարելի է ապացուցված համարել շնորհիվ խեթերենում գտնված \*ǵek- «ցանկանալ, պահանջել» բայի, որը համապատասխանում է հին հնդկ. vas-, ավեստայի vas- ձևերին և՛ իմաստով, և՛ խոնարհման տիպով (հմմտ. խեթ. ǵek-mi «ես պահանջում եմ», հին հնդկ. vās-mi)<sup>20</sup>: Այնուհետև նա գրում է, որ շատ հետաքրքրական է լեզվաբանների կողմից չնկատված այն փաստը, որ թե՛ խեթերենում, թե՛ վեդայական հնդկերենում այս բայը հանդես է գալիս կրկնավոր ձևով՝ դրսևորելով լիակատար կառուցվածքային նմանություն: Խեթերեն ǵeǵak- նշանակում է «բազմիցս, շատ անգամ պահանջել», և կրկնության տիպով համապատասխանում է վեդայական vavás-ին, որը Ռիգվեդայում գործածվում է, «ցանկանալ, որ այս կամ այն գործողությունը կատարվի» նշանակությամբ<sup>21</sup>: Իվանովը գրում է, որ խեթերենում այդ արմատից կազմվել են ոչ միայն նշված բայահիմքերը, այլև բայանուն գոյականներ՝ -uar ǵek(u)ǵar «պահանջ»(требование) նշանակությամբ: Այդ գոյականի հին տարահիմք տիպը \*-ǵer-/ǵen- (желать) ենթարկվել է փոփոխության՝ -r-ով հիմքերի ընդհանրացման հետևանքով, բայց պահպանվել են նաև -ǵan-ով կազմված գոյականներ<sup>22</sup>:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ «ցանկանալ, պահանջել» իմաստով խեթերեն բայի հին ձևը ǵen-ն է, այսինքն՝ հայերենի *ցանցալտիմ* բայի համար կանխադրվող \*ǵen- արմատը իմաստային գուցահեռ ունի նաև խեթերենում: Սա ավելի հավանական է դարձնում մեր առաջարկած ստուգաբանությունը:

<sup>20</sup> **Вяч.Вс. Иванов**, Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков, т. 1, Индоевропейские корни в хеттском языке, „Языки славянских культур“, Знак, М., 2007, стр. 70.

## ԽԱՐԵԼ/ԽԱՐԽԱՓԵԼ

*Խարել* բայը Հ. Աճառյանը դասում է դեռևս չստուգաբանված բառերի շարքը և բացատրում է «խաբել, մոլորեցնել, գլխե հանել», որից՝ *խարանք* «խաբկանք», *խարող* «խաբող, պատրող», և բերում է օրինակներ Փարպեցուց. նա ավելացնում է, որ այդ նորագյուտ բառն ինքն է գտել ու մեկնել<sup>1</sup>:

*Խարել* բայը չկա ՆՀԲ-ում, բայց կան *խարխափ* «խարխափելով, կուրօրեն, շօշափելով և երերալով», *խարխափեմ* «նման կուրացն մոլորելոց, որք ընդ խաւարն խարխափիցեն»<sup>2</sup>: *Խարել* բայը բերվում է և՛ Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանում», և՛ Լ. Հովհաննիսյանի՝ «ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր» բառարանում, և՛ Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի ուսումնական բառարանում»՝ բոլորն էլ «խաբել, մոլորեցնել» իմաստներով<sup>3</sup>:

Գ. Զահուկյանը իր ստուգաբանական բառարանում *խարել* բառի մասին գրում է, որ ունի «խաբել, մոլորեցնել» իմաստը և ավելացնում է, որ ծագումն անհայտ է<sup>4</sup>: Մինչդեռ 1967 թ. հրատարակած «Очерки по истории дописменного периода древнеармянского языка» աշխատության մեջ *խարդախ* բառի բացատրության ժամանակ բերում է նաև *խարել* «խաբել» բայը և համեմատում հունարենի *kerdistos* «նենգ, խորամանկ», *kerdaleos* «խորամանկ, օգտակար, շահեկան», *kerdalee* «խորամանկ աղվես», *kerdos* «շահ, օգուտ, խորամանկ մտահղացում» բառերի հետ և կանխադրում է հ.-ե. \*kerd- նախաձևը<sup>5</sup>: Ստուգաբանական բառարանում *խարդախ*

<sup>1</sup>Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ե., 1973, հ. 2, 344 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>2</sup>Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Ե., 1979, հ.1, էջ 931-932 (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

<sup>3</sup>Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, Ե., 2000, էջ 561, Լ. Հովհաննիսյան, Նոր հայկազեան բառարանում չվկայված բառեր, Ե., 2010, էջ 135, Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի ուսումնական բառարան, Վենետիկ, 2016, էջ 135:

<sup>4</sup>Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 320 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>5</sup>Դ. Джаукян, Очерки по истории дописменного периода древнеармянского языка, Е., 1967, с.111 (далее Очерки...).

բառի բացատրության ժամանակ, որի ծագումը նույնպես համարում է չպարզված, նորից նշում է *խարել* բայը<sup>6</sup>:

Անկախ *խարել* բայի ծագման մասին եղած կարծիքներից՝ կարծում ենք, որ *խարել* բայի հետ իմաստային աղերս ունի հայերենի *խարխափեմ* բայը:

Հ.Աճառյանը *խարխափ* բառի բացատրության մեջ գրում է. «կոյրի պես ձեռքով այս ու այն կողմ շօշափել». գործածում է միայն նախդիրով՝ *առ խարխափ, առ խարխափս, ընդ խարխափս*, որից *խարխափեմ*»: Հ.Աճառյանը *խարխափ*-ը համարում է կա մ *\*խափ* արմատի կրկնությամբ կազմված, կա մ *-ափ* մասնիկով՝ անծանոթ *\*խարխ* արմատից<sup>7</sup>:

Գ. Ջահուկյանը *խարխափեմ* բայի համար որոշ կասկածով ենթադրում է *խափ* արմատը, որի կրկնավոր ձևն է համարում *խարխափեմ*-ը. *խափ* -ի համար կանխադրում է հ. -ե. \*kap- «բռնել ճանկել, խլել» ձևը<sup>8</sup>: Գ.Ջահուկյանը *խարխափեմ* բառը համեմատում է *շաւշափեմ*-ի հետ (*շաւշափեմ* – *խարխափեմ*)՝ նկատի ունենալով շ/խ լծորդ հնչյունների առկայությունը նաև հայերեն այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են *շարշլեմ- խարխալեմ, շեղ-խեղ, շրտնում-խրտնում* և այլն:

Կարծում ենք, որ *խարխափեմ* բայը կազմված է *խարել* բայի, այլ ոչ թե *\*խափ* արմատի կրկնությամբ: Նախ՝ *խափ* արմատը Հ.Աճառյանը համարում է չստուգաբանված արմատ, բացատրում է որպես «որոգայթի մեջ բռնուիլը, արգելք, խափանում»: Բնագրային բերված բոլոր օրինակներում նշվում են «արգելք լինել, դադարեցնել, աչքը փակուիլ, տեսութիւնը կորցնել, դադարիլ, վերջանալ, գոցել, մարել, հանգցնել» իմաստները<sup>9</sup>, որոնք, կարծում ենք, *խարխափել* բառի արտահայտած իմաստների հետ դժվար է աղերսակցել: Աճառյանը նշում է նաև *խափ* արմատի *խուփ* ձայնդարձային տարբերակը՝ որոշ կասկածով կապելով դրանք

<sup>6</sup>Գ. Ջահուկյան, ՀՄԲ. էջ 230:

<sup>7</sup>Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.2, էջ 346:

<sup>8</sup>Դ.Джаукян, Очерки..., с. 203»

<sup>9</sup>Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.2, էջ 353:

կափ արմատի հետ, որի «...առաջին նշանակութիւնն է փակել, գոցել» և ավելացնում է, որ «թերևս պետք է միացնել *խափ*, *խուփ* հոմանիշ արմատների հետ»<sup>10</sup>: Գ.Ջահուկյանը *խափ* և *խուփ* արմատների քննության ժամանակ կասկածով է կապում դրանք *խարխափեմ*-ի հետ<sup>11</sup>: *Խարխափեմ* բառի մասին նա խոսում է նաև *շոպեմ/շոպշոպեմ*, *շոպոեմ,շուպեմ/*, *շուփ*, *շփեմ*, *շաւշափեմ* արմատների կապակցությամբ<sup>12</sup>. այս բառերը համեմատվում են *շ/խ* համապատասխանության առումով. ինչ վերաբերում է կրկնությանը, ապա այս բառերը կրկնության նույն տեսակը չունեն. *փ*-ով վերջացող արմատների կրկնության ժամանակ տեղի է ունենում *փ/ւ* անցում (հմմտ. թափել-թաթափել, շուփ-շփեմ-շաւշափեմ), իսկ *խարել* բառի կրկնության ժամանակ առկա է *ր/փ* անցում, ինչպես *սարսուռ-սարսափ*. այն հատուկ է ոչ միայն բնիկ՝ հ.-ե., այլև ոչ հնդեվրոպական արմատներին (հմմտ. նոր - նոփ-նոր, ճերմակ - ճեփ-ճերմակ, դատարկ - դափ-դատարկ (բարբառներում՝ դարդակ - դափ-դարդակ):

Հայերեն բարբառներում կան *խարխափել* «մոլորվել», *խարխափուն* «անճարակ, խեղճ» իմաստով բառեր:

*Խարխափել* բայի մասին գրել է նաև Գ. Նիկողոսյանը հայֆիննական լեզվական աղերսներին նվիրված իր ատենախոսության մեջ. հայֆիննաուգրական բառագուգաբանությունների մեջ բերում է նաև հայերեն *խարխափել* և ֆիններեն *haparoida*, *haroa* «խարխափելով փնտրել», *harhaila* «թափառել», *harhauttua* «մոլորվել», *harhauttaa* «մոլորեցնել», *harha* «մոլորություն, սխալ» համապատասխանությունները<sup>13</sup>: Այստեղ ուշագրավ է ֆիններենի *harhauttaa*, *harhauttua* բառերի՝ կրկնությամբ կազմված լինելը:

<sup>10</sup> Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.2, էջ 562:

<sup>11</sup> Գ.Ջաուկյան, Очерки...,с. 111.

<sup>12</sup> Գ.Ջաուկյան, Очерки...,с. 203.

<sup>13</sup> Գ. Նիկողոսյան, *Հայֆիննական լեզվական առնչություններ*, (թեկն. ատենախոսություն) Ե., 2011, էջ 168:

## ԳՐԱԲԱՐԻ Զ ՆԱԽԱՄԱՄՆԻԿՈՎ ԲԱՅԵՐԸ

Գրաբարի *յ*-ով սկսվող արմատների թիվը, ըստ Հր. Աճառ-  
յանի արմատական բառարանի, 250 է: Այդ արմատներից հավաս-  
տիորեն հ.-ե. ծագում է վերագրվում միայն 13-ին՝ *յագ, յեն, յատակ,  
յաւ* «ծայր», *յղի, յոլով, յիսուն, յորայ, յեղ, յարել, յարմար, յորդ, յորձ* և  
*յոդ* (մյուս արմատները կամ փոխառյալ են, կամ անստույգ  
ծագման): Հայերեն արմատների բառասկզբում հանդես եկող *յ*-ն  
հ.-ե. \*s-ի (*յագ, յեն*), հ.-ե. \*p-ի (*յատակ, յաւ, յղի, յոլով, յիսուն, յորայ*),  
կամ հ.-ե. \*k<sup>u</sup>-ի արտացոլումներն են: Միայն չորս արմատ կա,  
որոնց հ.-ե. նախաձևերը սկսվում են ձայնավորով, իսկ հայերենում  
առկա է *յ*. դրանք են *յարել*՝ հ.-ե. \*ar- (այս արմատի մ-ով աճած ձևը՝  
*յարմար*), *յորդ* (*յորձ*) տարբերակային ձևերը՝ հ.-ե. \*ordh, և  
*յոդ* (*յաւդ*) արմատը՝ հ.-ե. \*audh-: Ոչ արմատական *յ*-ի ծագման մա-  
սին ընդունված է կարծիք, որ այն հանգում է հ.-ե. \*en «մեջ» նախա-  
ձևին և «...համապատասխանում է հին հայերենի *ի* նախդրին, որը  
ձայնավորից առաջ գրաված դիրքում ունեցել է *յ* ձևը»<sup>1</sup>: Ջահուկ-  
յանը գրում է, որ «...երբեմն դժվար է որոշել սկզբնային *յ*-ի բնույթը՝  
նրա ածանցական, թե ոչ ածանցական ծագումը. այս դեպքում  
պետք է նկատի առնել 1) առանց *յ*-ի ձևերի առկայությունը և 2) բա-  
ռերի ստուգաբանությունը»<sup>2</sup>:

Գրաբարում կան շատ բայեր, որոնց բառասկզբի *յ*-ն արմա-  
տական չէ. օրինակ՝ *յականել, յանձնել* (*յանձանձել*), *յանցանել,  
յաչաղել, յաղել, յառնել, յերիւրել, յերկունալ, յարդարել, յանգիլ,  
յարմնիլ, յորինել, յողնիլ* (*ընդողնել* «մեջքի վրա պառկել»): Այս  
բայերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մեծ մասը անվա-  
նական արմատներից առաջացած բայեր են՝ *ակն, անձն, աչ, այց,  
երիւր, երկու, արդ, օրէն, ողն* և այլն: Այս բառերում *յ*-ն, կարծում  
ենք, նախդրային ծագում ունի, այսինքն՝ *յ*-ն իբրև նախդիր կի-  
րառվել է այդ գոյականների հետ, հետագայում նախդրավոր ձևե-

<sup>1</sup> Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 244 (այսուհետև՝ ՀԼՊ):

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

րից առաջացել են յ-ով բայեր. հմմտ. *ակն-յակն, անկանել-յականել, անձն-յանձն առնուլ, յանձն լինել-յանձնել-յանձանձել, ողն- յողն անկանիլ, յողն երթալ-յողնիլ* և այլն: Քանի որ յ-ով այս բայերի կողքին առկա են և արմատական ձևեր, կարելի է որոշ հետևություններ անել յ-ի բերած իմաստային նրբերանգների մասին: Որոշ դեպքերում այն բայերին հաղորդում է սաստկականության երանգ. օրինակ՝ *ականել* (դիտել, տեսնել)-*յականել* (դիտել, տեսնել, քաջ նայել)<sup>3</sup>, իսկ Ռ. Ղազարյանի գրաբարի բառարանում *յականել* բայի բացատրության մեջ նշվում են նաև «ուշադիր նայել, հսկել, աչքը վրան պահել» իմաստները<sup>4</sup>: Նույն դիտարկումը կարելի է անել նաև *արդեմ* և *յարդարեմ* բայերի վերաբերյալ. Հր. Աճառյանը *արդ*-ը բացատրում է «ձև, կարգաւորութիւն»: *Արդ*-ը հանգում է հ.-ե. \*art-նախաձևին. հունարենն ունի ἄρτος «կարգաւորութիւն», ἄρτω, ἀρτόνω «կարգաւորել, պատրաստել, յօրինել, շինել», ἄρτος «յարդարուն»<sup>5</sup>: Հնդեվրոպական լեզուներից միայն հայերենում և հունարենում են պահպանվել «կարգավորել, հորինել» նշանակությունները: Հետաքրքիր է, որ *արդ* արմատից հայերենն ունի *q-արդ*, իսկ թոյս. Բ-ում կա ar(t)kye ձևը՝ «հարուստ, թանկարժեք, արժեքավոր» իմաստներով<sup>6</sup>: Հր. Աճառյանը *արդ* բառահոդվածում *արդեալ* բառի բացատրության մեջ գրում է «տաշուած, կոկուած»<sup>7</sup>, այսինքն՝ ինչ-որ ձև տված, իսկ *յարդարել*-ը բացատրում է «ուղղել, կանոնաւորել, կարգաւորել»: ՆՀԲ-ում *արդեմ* բայի համար որպես առաջին իմաստ նշվում է «հարթել, ձևացուցանել»<sup>8</sup>, իսկ *յարդարեմ* բայի համար՝ «գարդարեմ»<sup>9</sup>: Կարելի է եզրակացնել, որ այն դեպքերում, երբ յ-ն ավելանում է անվանական արմատներից առաջացած բա-

3. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, Երևան, 1978, էջ 24 (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

<sup>4</sup> Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 886:

<sup>5</sup> Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 307-308 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>6</sup> J. Pokorny, Indodermanisches etymologisches Wörterbuch, 2. Bern-München, 1959-1969, p. 57:

<sup>7</sup> ՀԱԲ, հ. 1, էջ 306-307:

<sup>8</sup> ՆՀԲ, հ. 1, էջ 588:

<sup>9</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 546:

յերին, այն նախդիր է. վերջինս բայերին հաղորդել է սաստկակա-  
նության իմաստ:

Յ-ն գործածվում է նաև բայարմատների հետ ( *ածեմ- յածեմ, անցանեմ-յանցանեմ, արի-յառնեմ, ելանեմ-յելուզակ, աղել-յաղել* )՝  
բայերին հաղորդելով իմաստային նոր երանգ. հմմտ. *անցանել*  
«խաղալ, գնալ, փոխիլ տեղուջէ ի տեղի»<sup>10</sup>-*յանցանել* «անցեալ  
գորինօք, մեղանչել, զանիրաւիլ»<sup>11</sup>:

Այժմ անդրադառնանք *աղել-յաղել* զույգին: Հայտնի է, որ *աղ*  
արմատը հանգում է հ.-ե. \*sal-«աղ» նշանակությամբ նախաձևին:  
Նախ անդրադառնանք այս արմատի իմաստներին և հ.-ե. լեզու-  
ներում արտացոլված զուգահեռներին: Հնդեվրոպական լեզուների  
մեծ մասում (հուն. ἄλς, սեռ. ἄλως, լատ. sal, s.lis, հին լատ. sale, հին  
եկսլավ. solъ, հին իռլ. salann, կելտ. sala, կիմր. halen և այլն) այս  
արմատն ունի «աղ» իմաստը: Որոշ լեզուներում այս արմատից են  
ծագում «*ծով, ծովի աղ, ծովային* (գոյական), *ձկնորս*» նշանակությ-  
յամբ բառեր (հմմտ. հին հնդկ. sal-ilá *ծով*, լատ. salēs *ծով, ծովաջուր*,  
հուն. ἄλιος *ծովային (գոյական), ձկնորս*<sup>12</sup>: Հ.-ե. \*sal- արմատից են  
նաև լիտվ. salti *քաղցրացնել*, salia *քաղցրավենիք*, սլավ. \*soldъk-ից  
հին եկսլավ. sladъkъ, լեհ. slodki, որոնցում առկա են \*sal-  
նախաձևի՝ d-ով աճած ձևերը: Հ.-ե. \*sal- նախաձևից ծագած ար-  
մատների թվում Պոկորնին նշում է նաև հին պրուսերեն saltan  
արմատը (speck) «*ճարպ, ճրագու*» նշանակությամբ: Սլավոնական  
լեզուներում сало բառը նշանակում է 1. «*ճարպ, ճրագու* 2. *բարակ  
սառույց, սառցասեղների կույտ*»: Մ. Ֆասմերը сало բառը ուկր.  
сало, հին ռուս. сало, բուլղ. сало, սերբախորվաթ. сàло, սլովեն. sálq,  
չեխ. sádlo, սլովակ. sadlo ձևերի հետ կապում է сaди́тъ արմատին՝  
բացատրելով՝ «այն, ինչ նստում է մսի վրա» “то, что садится на  
мясо”<sup>13</sup>: Կարծում ենք, որ այս բացատրությունը այնքան էլ համոզիչ  
չէ. նախ՝ իմաստային առումով այնքան էլ հավանական չէ *ճարպ*

<sup>10</sup> ՆՀԲ, հ. 1, էջ 248:

<sup>11</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 518:

<sup>12</sup> Տե՛ս J.Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 878-879:

<sup>13</sup> М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 3, стр. 550:

իմաստը բխեցնել *նստել* իմաստից, երկրորդ՝ սլավոնական լեզուներից բնորոշ չէ *d – l* անցումը, իսկ չեխերենի *sádlo* և սլովակերենի *sadlo* ձևերը ամենայն հավանականությամբ դրափոխության արդյունք են (հմմտ. \*sal-արմատի *d*-ով աճած ձևերը բաթիկ-սլավոնական լեզուներում): Դ. Ուշակովի բառարանում *сало* բառի բացատրության մեջ նշվում է նաև «սննդամթերք՝ աղ դրած խոզի ճարպից» “пищевой продукт из посоленного свиного жира, шпик” (հմմտ. հին պրուսերենի *saltan* բառի՝ Պոկոռնու նշած իմաստը՝ *speck*): Մ. Ֆասմերի բառարանում *сали́ть* բառահոդվածում սլավոնական լեզուներից բերված ոչ մի արմատ չունի «*մսի վրա նստելուն*» վերաբերող որևէ նրբիմաստ: Դ.Ն. Ուշակովի բառարանում *жир* բառի բացատրության մեջ գրված է «*ջրում չտարրալուծվող յուղային նյութ, որ պարունակվում է բուսական և կենդանական հյուսվածքներում*» “нерастворимое в воде маслянистое вещество, содержащееся в растительных и животных тканях“, և բերվում են օրինակներ՝ *гусиний жир*, *говяжий жир*, *рыбий жир*. չկա *свиной жир*<sup>14</sup>: Նույն բառարանի 4-րդ հատորում *сало* բառի բացատրության մեջ նշվում է “*пищевой продукт из посоленного свиного жира, шпик*”<sup>15</sup>: Ուրեմն *сало* ոչ թե առհասարակ յուղ է կամ ճարպ, այլ խոզի՝ աղ դրած ճարպաշերտը: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ դեր է խաղացել խոզի ճարպի (*сало*) պատրաստման եղանակը՝ աղ դրած, աղ արած, քանի որ այն պատրաստվում է խոզի ճարպաշերտը աղով համեմելու միջոցով: Կարծում ենք, որ սլավոնական լեզուների *сало* բառը ևս կարելի է ծագած համարել հ.-ե. \*sal- «աղ» արմատից (հմմտ. Յ. Պոկոռնու բառարանում բերված հին պրուս. *saltan speck*): Ֆրանսերենում *salé* (լատ. *sal*-ից) բառը ունի «*աղի*» և «*աղը դրած խոզի միս*» իմաստները<sup>16</sup>:

Յ. Պոկոռնու բառարանում հ.-ե. \*sal- նախաձևից ծագած արմատների մեջ նշվում է նաև *հուն*. *ἄλεξ* բառը՝ «կատակ, սրախո-

<sup>14</sup> Д.Н. Ушаков, Толковый словарь русского языка, М., 1935, т. 1, стр.874:

<sup>15</sup> Նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 26:

<sup>16</sup> См. и К.А. Ганшина, Французско-русский словарь, М., 1971 г., стр. 714:

սություն, սրամտություն» (գերմ. Witz) իմաստներով<sup>17</sup>: Հ.-ե. մյուս լեզուներում ևս *աղ* արմատից ծագած բառերի մեջ հանդիպում են «սրամտություն, սրախոսություն» իմաստներով բառեր, կան լեզուներ էլ, որոնցում *աղ* բառը գործածվում է «համ, հետաքրքրություն, սրախոսություն» իմաստով: Գրեթե բոլոր լեզուներում (գերմ., հայ., ռուսերեն, ֆրանսերեն) առկա է լատիներենից փոխառված *ատտիկյան աղ* շրջասույթը՝ «նուրբ սրախոսություն» իմաստով:

Ռուսերենում *солъ* արմատից է *слотить* բառը, որը Վ. Դավր բացատրում է «կատակել, սրախոսել, սրամտել»<sup>18</sup>: Ֆրանսերենում *sel* բառի համար իբրև երկրորդ իմաստ նշվում է «*սրամտություն*»<sup>19</sup>, իսկ ռուս-ֆրանսերեն բառարանում *սրամտություն* բառի դիմաց տրված է *sel* (աղ)<sup>20</sup>:

Հայերենում ևս *աղ* բառը ունի «*համ, ախորժեկություն*» իմաստը (Խօսածիղ մեջ աղ չկա)<sup>21</sup>: Հայերենի համար հատկապես նշելի է *անալի* բառը՝ «*անհամ՝ անախորժ կատակ՝ սրախոսություն*» իմաստով<sup>22</sup>:

Հ.-ե. \*sal- նախաձևը հ.-ե. լեզուներում արտացոլված է նաև «կեղտ, կեղտոտ, գորշ» իմաստներով:

Յ. Պոկոռնին հ.-ե. \*sal- արմատի երկրորդ ձևը՝ \*sal- բացատրում է «կեղտոտ, գորշ» (Schmutziggrau)՝ ըստ գույնի, նաև ըստ նշանակության՝ *աղ* և բերում է sal-սօ-, salo- «գորշ՝ կեղտոտ գույն» իմաստներով. հինդկ. s.ra-, s.la- «գորշ», անգլիասաքս. söl «կեղտոտ», հին իռլ. sal և sa(i)le «կեղտ», salach «կեղտոտ», հին իսլ. sólir «կեղտ», հվգերմ. salo «պղտոր, մոայլ (գույն), գորշ գույնի», մվգերմ. sal, սեռ. salwes «կեղտ»<sup>23</sup>:

<sup>17</sup> Յ. Պոկոռնի, նշվ. աշխ., էջ 878:

<sup>18</sup> В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, стр. 223:

<sup>19</sup> К.А. Ганшина, Французско-русский словарь, 1971, էջ 776:

<sup>20</sup> Д.В. Сеземан, Русско-французский словарь, М., 1959, стр. 396:

<sup>21</sup> Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Ե., հ. I, 1944, էջ 36:

<sup>22</sup> Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 20:

<sup>23</sup> Յ. Պոկոռնի, նշվ. աշխ., էջ 879:

Սլավոնական լեզուներում ևս соль արմատին են հանգում со́лотъ, слоть, слотина «ցեխ, կեղտ, слякоть, вязкое жидкое, кислое и стоячее болото»: Վ. Դալի բառարանում слотить բառի համար նշվում են նաև «կեղտոտել, грязнить, пачкать» իմաստները<sup>24</sup>: Ֆրանսերենում sale նշանակում է նաև «անմաքուր, կեղտոտ», նաև «անվայելուչ»<sup>25</sup>. (հմմտ. ռուս. сальный “непристойный”):

Հայերենում աղ բառը ունի նաև աղտ և աղծ՝ տ-ով և ծ-ով աճած ձևեր<sup>26</sup>, ընդ որում աղծ-ի մասին Աճառյանը գրում է, որ այն առանձին չի գործածվում, այլ միայն աղծեալ ձևով, որ նշանակում է «աղ դրած»<sup>27</sup>, իսկ աղտ-ի մասին գրում է, որ «...գործածուած է միայն տեղ ցոյց տվող մի քանի անունների մէջ, ինչ. Ծով աղտից, Քաղաքք աղտիցն, Ի հովիտս աղտիցն, Ձոր աղտից»<sup>28</sup>, իսկ ՆՀԲ-ում՝ նաև «ջրհորք նաւթի»<sup>29</sup>:

Կարծում ենք, որ հայերենի աղտ «կեղտ» իմաստով բառը ևս կարելի է ծագած համարել հ.-ե. \*sal- աղ արմատից, մանավանդ եթե նկատի ունենանք հ.-ե. մյուս լեզուներում պահպանված արմատները: Հայերենի աղտ «կեղտ» իմաստով արմատը Հր. Աճառյանը համեմատում է հուն. ἄρδω «աղտ, կեղտ, անմաքրութիւն» արմատի հետ և գրում է, որ այս արմատը հայերենում պետք է արտացոլվեր իբրև \*արտ, իսկ հայերենն ունի աղտ՝ *p*→*η*, որը հայերենի համար օրինաչափ չէ<sup>30</sup>: Գ. Ջահուկյանը ևս այս արմատի մասին խոսելիս անբացատրելի է համարում հայ. դ – հուն. ρ համապատասխանությունը<sup>31</sup>: Ամենայն հավանականությամբ այս ստուգաբանությունը այնքան էլ հավաստի չի կարելի համարել, մանավանդ որ հ.-ե. այլ լեզուներում, բացի հունարենից, զուգահեռներ չկան: Իսկ աղ արմատից կարող էր աղտ ձևը ծագել. այս դեպքում

<sup>24</sup> В. Даль, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 223:

<sup>25</sup> К.А. Ганшина, Французско-русский словарь, 1971, էջ 764:

<sup>26</sup> Տե՛ս, ՀԱԲ, հ. I, էջ 132, 136 և ՀԼՊ, էջ 146:

<sup>27</sup> ՀԱԲ, հ. I, էջ 132:

<sup>28</sup> Նույն տեղում, էջ 136:

<sup>29</sup> ՆՀԲ, հ. I, էջ 44:

<sup>30</sup> ՀԱԲ, հ. I, էջ 136:

<sup>31</sup> ՀԼՊ, հ. I, էջ 169:

բառի և՛ հնչյունական, և՛ իմաստային կողմը որևէ դժվարություն չի ներկայացնում: ՆՀԲ-ում *աղտ* բառի իմաստների մեջ նշվում է նաև «անմաքուր ինչ, ցեխ, տիղմ»<sup>32</sup> (հմմտ. ռուս. сѡлотъ, сѡта, сѡтъ “сѡякотъ, жижа” բառերի հետ):

Այսպիսով, հ.-ե. \*sal- «աղ» նախաձևը ինչպես հ.-ե. մյուս լեզուներում, այնպես էլ հայերենում ունի և՛ «*աղ*», և՛ «*քաղցր*» (հայ. *աղու*), և՛ «*ծովային*» (*աղտաղտուկ*, որը ՆՀԲ-ում<sup>33</sup> բացատրվում է «աղի և ծովային վայր, երկիր աղի և խոնավ»), և՛ «կեղտ՝ անմաքություն», և՛ «սրամտություն, սրախտություն» իմաստները:

*Աղ* արմատից հայերենում կան *աղել* «աղ անել», կրկնությամբ՝ *աղաղել* բայերը: *Աղաղել* բայը ՆՀԲ-ում ունի «*աղելով աղել, յաղաղ դնել*» բացատրությունը<sup>34</sup>: *Աղել* բայից բացի՝ հայերենում կան նաև *յաղաղել*, որն ունի ոչ այնքան «*աղ անել*», որքան «*համեղացնել, աղով համեմել*» իմաստը: Հիշենք «եթե աղն անհամեացի, ի և համեմեացի»<sup>35</sup>:

Յ-ն, հայերենի բայական արմատներից առաջ դրվելով, այդ բայերին հաղորդում է նոր իմաստ և այս դեպքում ակնհայտորեն ածանցական կիրառություն ունի:

---

<sup>32</sup> ՆՀԲ, հ. I, էջ 44:

<sup>33</sup> Նույն տեղում:

<sup>34</sup> ՆՀԲ, Ե., 1979, հ. I, էջ 32:

<sup>35</sup> ՆՀԲ, Ե., 1979, հ. I, էջ 31:

## ՀԱՅԵՐԵՆԻ Հ.-Ե. ԾԱԳՄԱՆ Զ- ՆԱԽԱՄԱՄՆԻԿՈՎ ԲԱՅԵՐԸ

Հնդեվրոպական լեզվաբանության ժամանակակից փուլը, ինչպես և սպասելի էր, լեզուների ուսումնասիրության նպատակներով, արծարծված հարցերի շրջանակով, հետազոտական մեթոդներով տարբերվում է նախորդ փուլերից: Ներկայումս հնդեվրոպաբանների ուշադրության կենտրոնում են հ.-ե. առանձին լեզուների՝ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից եկող առանձնահատկությունների համակարգային քննությունը, լեզուների կառուցվածքային միավորների հետագա զարգացման ընթացքը, զարգացումների ժամանակ ի հայտ եկած նմանությունները, դրանց հիմքերը և հատկապես տիպաբանական ընդհանրությունների բացահայտումը: Եվ պատահական չէ, որ Վ.Վ. Իվանովը գրում է. «Ժամանակակից պատմահամեմատական լեզվաբանության հիմնական տարբերությունը այդ գիտության զարգացման նախորդ փուլերից կողմնորոշումն է դեպի լեզուների ընդհանուր տիպաբանությունը»<sup>1</sup>:

Փոխվել են պատկերացումները հ.-ե. արմատի և բառի կառուցվածքի մասին: Այստեղ մեր նպատակից դուրս համարելով անդրադառնալ հ.-ե. բառի կառուցվածքի և բաղադրիչների վերաբերյալ հնդեվրոպաբանության մեջ եղած բոլոր կարծիքներին՝ նշենք միայն, որ այս խնդիրը ևս ժամանակակից շրջանում տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել:

Հնդեվրոպաբանության մեջ երկար ժամանակ տիրապետող էր այն կարծիքը, որ հ.-ե. լեզվին բնորոշ չէ նախամասնիկավորումը. հիշենք հ.-ե. բառի կառուցվածքի բենվենիստյան տեսությունը, Ա. Մեյեի այն պնդումը, որ «հնդեվրոպական լեզվում չկան նախամասնիկներ»<sup>2</sup>:

---

<sup>1</sup> **Вяч. Вс. Иванов**, Современное индоевропейское сравнительно-историческое языкознание, “Новое в зарубежной лингвистике”, М., 1988, вып. XXI, с. 5.

<sup>2</sup> **А. Мейе**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, стр. 17.

Ն. Տրուբեցկոյը հայտնում է այլ կարծիք. խոսելով որևէ լեզվի՝ հ.-ե. լեզվաընտանիքին պատկանելու հատկանիշների մասին՝ նա որպես երրորդ՝ ձևաբանական հատկանիշ, նշում է, որ «պարտադիր չէ բառի՝ արմատով սկսելը: Առանց նախածանցների հ.-ե. լեզուներ գոյություն չունեն: Նույնիսկ առավել հին հ.-ե. լեզուներում կան նախածանցներ, այսինքն՝ այնպիսի ձևույթներ, որոնք հանդես են գալիս միայն հաջորդող արմատի կազմում և երբեք չեն գործածվում որպես ինքնուրույն բառեր... Ուշ շրջանի հ.-ե. լեզուներում այդպիսի նախածանցների թիվը ավելանալու հակում ունի»<sup>3</sup>:

Համանման կարծիք է հայտնում և Ժ. Օդրին «Հնդեվրոպական լեզուն» աշխատության մեջ. ի թիվս այլ խնդիրների՝ նա անդրադառնում է նաև հ.-ե. ձևաբանության հարցերին, մասնավորապես բառ, հիմք, արմատ և բառակազմական բաղադրիչներ հարաբերակցությանը: Ժ. Օդրին նշում է. «Արմատ հասկացությունը գործառական և համաժամանակյա հասկացություն է: Այն (արմատը-Ն.Ս.) լեզվի տվյալ վիճակի ձևաբանական վերլուծության ամենաբարձր բառային միավորն է: Արմատները, ինչպես և ածանցները փոփոխվում են տարրալուծման, նոր մեկնաբանությունների, երբեմն նաև միացման կամ կցման հետևանքով»<sup>4</sup>: Նա հավելում է նաև. «... սովորաբար կարծում են, որ հ.-ե. լեզվում նախածանցներ չեն եղել: Դա սխալմունք է: ... Արմատները կարող են պարունակել հին նախածանցներ»<sup>5</sup>:

Ժ. Օդրին բերում է լատիներենի *pōn* արմատի օրինակը. այն կազմված է \**po-sinō* (*po-*ն հին նախածանց է) ձևից, դարձել է *pōnō* և կորցնելով կապը *sinō* արմատի հետ՝ ստացվել է վերը նշված *pōn* ձևը<sup>6</sup>: Ժ. Օդրիի նշած այս օրինակը եզակի դեպք չէ: Տարբեր լեզուներից կարելի է բերել այլ օրինակներ, երբ արմատներին

<sup>3</sup> Н.С. Трубецкой, Мысли об индоевропейской проблеме, ВЯ, 1958, № 1, стр. 71:

<sup>4</sup> Ж. Одри, Индоевропейский язык, Новое в зарубежной лингвистике, М., 1988, Вып. XXI, стр. 39:

<sup>5</sup> Նույն տեղը, էջ 41:

<sup>6</sup> *St' u* նույն տեղը, էջ 39:

ավելանում են բառակազմական զանազան մասնիկներ՝ նախածանց, միջածանց, վերջածանց, աճական, և դրանք հաճախ այնպես են ձուլվում արմատին, որ միայն ստուգաբանական վերլուծության միջոցով է վերականգնվում պարզական արմատը: Նման ձուլման օրինակներ կարելի է բերել լեզուների զարգացման տարբեր շրջաններից (օրինակ՝ հայ. նստիմ, ռուս. здоровый (հին սլավ. \*sъdorvъ, որը կազմված է sъ (համապատասխանում է հին հնդկ. su- «լավ») և \*dorvo «ծառ» («дерево» բառի՝ ձայնավորի հերթագայությամբ տարբերակ է, և նշանակում է «լավ ծառից սարքված»):<sup>7</sup>

Է. Մակաևը, անդրադառնալով հ.-ե. բառի և արմատի կառուցվածքի, բառի բառակազմական բաղադրիչների հարցին և համեմատելով հ.-ե. տարբեր լեզուների և գերմանական լեզուների ընձեռած նյութը, նույնպես հանգում է այն եզրակացության, որ ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում, անտարակույս, գոյություն են ունեցել նախածանցավոր կազմություններ<sup>8</sup>:

Է. Մակաևը բերում է օրինակներ հ.-ե. տարբեր լեզուներից, որոնցում նույն արմատները հանդիպում են տարբերակային ձևերով՝ բառակազմի դիրքում հանդես բերելով r/qrn, n/qrn, g/qrn հերթագայություններ. օրինակ՝ հին սլավ. kostъ – հուն. ὀστράον\*, հին սլավ. koleno – լատ. ulna, հուն. κόρυον– հուն. ἄρσα «ընկույզ», ռուս. коза – հինդկ. ajā, միջին պրսկ. azak «այծ», հուն. κάναδος– հուն. ἄναδος «ածուխ» և այլն<sup>9</sup>: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, նույն արմատի նախածանց-նախամասնիկով ձևեր հանդիպում են ինչպես տարբեր լեզուներում, այնպես էլ նույն լեզվում:

Է. Մակաևը քննության առարկա է դարձնում հատկապես շարժական s-ի (s- mobile) խնդիրը և բերում s-ով և առանց s-ի արմատի տարբերակներ հ.-ե. լեզուներից: Մակաևը, հենվելով հ.-ե. լեզուներից և գերմանական լեզուներից բերված նյութի վրա, եզրա-

<sup>7</sup> Տե՛ս **Մ. Բասմեր**, Этимологический словарь русского языка, М., 1967, т. II, стр. 90.

<sup>8</sup> Տե՛ս **Յ. Մաքաև**, Структура слова в индоевропейских и германских языках, М., 1970, стр. 271:

\* Լատիներենում առկա են և՛ k-ով՝ costma «կողոսկր» և առանց k-ի os, ossis «ոսկոր» արմատները (հմմտ. նաև հայ. ոստղ և կոստղ):

<sup>9</sup> Տե՛ս **Յ. Մաքաև**, նշվ. աշխ., 267-268:

կացնում է, որ «շարժական s-ը (s- mobile), որը կարող է ունենալ արտահայտության տարբեր ձևեր, կարելի է վերագրել ինչպես ընդհանուր հնդեվրոպական, այնպես էլ ընդհանուր գերմանական լեզվավիճակի տարբեր շրջաններին, նույնիսկ ավելին. այն կարող է վերագրվել նաև հարաբերականորեն ավելի ուշ շրջանի և ներկայացված լինել ժամանակակից բարբառներում»<sup>10</sup>: Նա եզրակացնում է, որ «... շարժական s-ը հնդեվրոպականում և գերմանական լեզուներում մեկուսացված երևույթ չի եղել, այն պետք է դիտարկել բառասկզբում հերթագայվող այլ տարրերի հետ ունեցած կապի մեջ, տարրեր, որոնք լավագույնս կարող են բացատրվել որպես երբեմնի իմաստակիր միավորներ, որոնք աստիճանաբար ենթարկվել են իմաստային «հողմնահարման»՝ մասամբ պահպանվելով իբրև ազատ տարբերակներ, մասամբ էլ, ձուլվելով արմատին, վերածվել են պարզ կառուցվածքի: Շարժական s-ի հերթագայությունը կենդանի գործընթաց է եղել ինչպես հնդեվրոպականում, այնպես էլ գերմանականում»<sup>11</sup>:

Գ. Զահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ, խոսելով վաղնջահայերենի՝ որպես ինքնուրույն լեզվի կառուցվածքային միավորների մասին, անդրադառնում է նաև նախածանցավոր կազմություններին՝ վերջիններս բաժանելով երկու խմբի՝ 1) «կազմություններ, որոնց նախածանցները գործել են միաժամանակ որպես նախդիրներ, և 2) այլ կազմություններ, որոնք գերազանցապես ժառանգվել են պատրաստի ձևով»<sup>12</sup>: Նախածանցների մի մասը հետագայում արդեն դադարել է գործուն լինելուց, ինչպես գ-, նի-, տ-, իսկ մյուսների բառակազմական գործառույթը շարունակվել է նաև զարգացման հետագա շրջաններում, ինչպես ան-, առ-, ընդ-:

Այստեղ քննության կառնենք հայերենի գ- նախահար հնչյունով կազմությունները: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի:

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 252:

<sup>11</sup> Նույն տեղում, էջ 253:

<sup>12</sup> Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 243 (այսուհետև՝ ՀԼՊ):

Առաջին խմբի մեջ կրնդգրկվեն այն բառերը, որոնցում գ-ն ավելանում է անմիջապես արմատին, ինչպես արմ-/զարմ, արգ-/զարգ, արդ-/զարդ, աչացու-զաչացու, գալ-զգալ, գնալ-զգնալ և այլն:

Երկրորդ խմբի մեջ կմտնեն այն բառերը, որոնցում բառասկզբի գ-ից հետո կա բառակազմական այլ մասնիկ. օրինակ՝ *զանգէտ, զանխուլ, զառանցանեմ, զառածանել, զառաջել, զարտուղել* և այլն: Այս խմբի բառերի գ-ն ակնհայտորեն ավելի ուշ շրջանի հավելում է:

Զ-ով սկսվող բառերի մեջ մեծ թիվ են կազմում բայերը: Զ-ով սկսվող բայերի մեջ կան այնպիսիք, որոնց առանց գ-ի ձևերը գործածական չեն, ինչպես *զգածիլ, զերծ, զերծանել, զերծող, զարդարեմ, զբաղիլ*, թերևս նաև *զգենուլ (զգեստ)*. այս վերջինների առանց գ-ի ձևերը, առանց իմաստային տարբերության (*զենուլ, գեստ*), հանդիպում են հայ բարբառներում:

Զ-ով սկսվող բայերի մի մասում գ-ով ձևերը իմաստային տարբերություններ են դրսևորում պարզական արմատներից: Իմաստային տարբերություններն էլ զանազան են. մի դեպքում գ-ով ձևերը ունեն սաստկանության երանգ, որոշ դեպքերում էլ գ-ն նոր, ոչ սաստկական իմաստ է հաղորդում բային:

Զ-ն սաստկական երանգ է հաղորդում ականեմ-զականեմ, արկանեմ-զարկանեմ, ընկենում-զընկենում, իջանեմ-զիջանեմ, գնալ-զգնալ, արդեմ-զարդարեմ, փախչիմ-զփախչիմ, նստիմ-զնստիմ, հեղում-զեղում, կծիմ-զկծիմ, գետնել-զգետնել, գայոիլ-զգայոիլ, չարանալ-զչարանալ, փածանիմ-զփածանիմ (սփածանիմ) և այլ բայերի:

Կան բայեր էլ, ինչպես նշվեց վերը, որոնց գ-ով ձևերը նոր, ոչ սաստկական իմաստ են արտահայտում:

Անդրադառնանք այդ բայերից մի քանիսին:

Գլխեմ բայը հղվում է գլխաւորել բային և բացատրվում «ի գլուխ հանել, բովանդակել, կատարել»<sup>13</sup>, իսկ զգլխել-ը բերվում է

---

<sup>13</sup> Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Ե., 1979, էջ 560, (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

զգլխել գինով բառակապակցության մեջ և բացատրվում «գինեհարիլ, գինին գլուխը զարնել»<sup>14</sup>:

Արմանամ բայը և՛ ՆՀԲ ում, և՛ գրաբարի այլ բառարաններում (օր.՝ Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանում») հղվում է *զարմանամ* ձևին:

Հր. Աճառյանը արմանալ/զարմանալ բայը կապում է արմ- «արմատ» արմատին հ.-ե. \**r-* նախաձևից՝ -մ կամ -մն մասնիկով<sup>15</sup>:

*Արմանալ/զարմանալ* բայերի և արմատ բառի իմաստային կապի բացատրության համար Աճառյանը բերում է աշխարհաբարյան *փայտ կտրիլ* «սաստիկ զարմացած մնալ» զուգահեռը<sup>16</sup>: ՆՀԲ-ում *զարմանամ* բառի համար բերվում են «արմանալ յոյժ, ապշիլ ընդ անակնկալ իրս մեծամեծս, հիանալ, սքանչանալ» իմաստները<sup>17</sup>: Առաջին հայացքից անհավանական թվացող իմաստային այս անցումը (արմ-ատ→զարմանալ→հիանալ, սքանչանալ) զուգահեռներ ունի հ.-ե. այլ լեզուներում: Բաքի՝ հ.-ե. լեզուների հոմանիշների բառարանում «զարմանալ, զարմանք» բառահոդվածում բերվում են հ.-ե. տարբեր լեզուներում վկայված բառեր, որոնցում, ինչպես զրում է հեղինակը, «զարմանալ» բառը կապվում է «ապշել, կոշտ, կարծր, ամուր» նշանակությամբ արմատների հետ (հմմտ. հայ. արմատ և զարմանալ) և նշում է, որ շատ լեզուներում «զարմանք, զարմանալ» իմաստով բառերից են ծագում «հիանալի, հրաշալի, սքանչելի» նշանակությամբ բառերը: Բաքը բերում է օրինակներ հ.-ե. լեզուներից. օր. լատ. *ad-miratio* «զարմանք», *ad-mīror* «զարմանալ» և *mīrus* «զարմանալի, սքանչելի, հիանալի», նոր իռլանդերեն *iongant* «զարմանք» և *iongnadh* «հրաշալի», նոր անգլերեն *wonder* «զարմանք, զարմանալ», *wonderfull* «հրաշալի», միջին վերին գերմաներեն *Wunder* «հրաշք, հրաշալիք» և այլն<sup>18</sup>:

---

<sup>14</sup> Նույն տեղում, էջ 727:

<sup>15</sup> **Հր. Աճառյան**, Հայերենի արմատական բառարան, հ. I, էջ 327, (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>16</sup> Նույն տեղում:

<sup>17</sup> ՆՀԲ, հ. I, էջ 721:

<sup>18</sup> Տե՛ս **C.D. Buck**, A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European Languages, Chicago, 1949, էջ 1093-1094:

Ուշագրավ են նաև այն օրինակները, որ բերվում են բալթիական լեզուներից. օրինակ՝ լիտվերենում *nusistebėjimas, nustebimas* «ապշել, զարմանալ» բառերը նախապես նշանակել են «փայտացած, քարացած, կոշտ» և ծագել են *stiebas* «կայմ, սյուն, ցից» արմատից<sup>19</sup> (հմմտ. *остолбенеть*):

*Եռամ* բայը ունի «եռալ, եփուիլ», իսկ *զեռալ*-ը՝ «սաստիկ եռալ, վիստալ, յուզուիլ» իմաստները<sup>20</sup>: ՆՀԲ ում եռամ բառի համար բերվում են «ի ջերմութենէ յուզուիլ, պղպջիլ, զայրանալ»<sup>21</sup>, իսկ *զեռամ*-ի բացատրության մեջ՝ «սաստիկ եռալ, այսինքն շարժիլ որպես սողիլ ՚ի վերայ Երկրի»<sup>22</sup>: *Զեռամ* ձևի մեջ գ-ն իսկապես սաստկական երանգ է հաղորդում բառին, իսկ *զեռուն* բառի իմաստը համահունչ է ՆՀԲ-ի բացատրությանը:

Հր. Աճառյանը *եռալ* բառահոդվածում բերում է նաև բարբառային *եռս* «զայրույթ» բառը, թերևս կարելի ավելացնել նաև բարբառային *հերս* «զայրույթ», *հերստեղ* «զայրանալ»: Պետք է նշել, որ այս դեպքում ևս եռալ→եռս (եռալ-զայրույթ) իմաստային անցումը գուցա հետներ ունի հ.-ե. լեզուներում:

Կ. Բաքի բառարանում *boil* «եռալ» նշանակությամբ բային նվիրված է երկու բառահոդված. առանձնացվում են դրանք անցողականության և անանցողականության հատկանիշով:

*Boil* անցողական բային նվիրված բաժնում նշվում են հայ. *եփեմ* և հուն. *ἔψω* միայն «եռացնելով եփել» իմաստով բայերը<sup>23</sup>: Հետաքրքրական է, որ այս բաժնում նշված հ.-ե. մյուս լեզուներից բերված օրինակներում չկան «զեռալ, վիստալ, զայրանալ» նշանակությամբ բայեր:

*Boil* անանցողական բային նվիրված բաժնում բերվում են հունարեն *ξέω*, որն ըստ հին հունարենի բառարանի ունի «եռալ, խլիլթալ (*бурлить, klokотать*), հուզվել, անհանգստանալ,

---

<sup>19</sup> Տե՛ս նույն տեղը, էջ 1095:

<sup>20</sup> ՀԱԲ, հ. II, Ե., 1973, էջ 29-30:

<sup>21</sup> ՆՀԲ, հ. I, էջ 661:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, էջ 732:

<sup>23</sup> Տե՛ս **Buck**, նշվ. աշխ., էջ 338:

զայրանալ» իմաստները<sup>24</sup>, լատիներեն *fervere* «եռալ, վխտալ, փոթորկել, հուզվել, բորբոքվել», սանսկրիտ *kup-* «հուզվել, գրգռվել, զայրանալ», ռուս. *kipetʹ*, եկեղեցալավոներեն *kyrěti* և այլն<sup>25</sup>:

Եկեղեցալավոներենի ձևի համար «Հին ռուսերենի բառարանում» *кыпѣти* բառի բացատրությունների մեջ բերվում են «1. եռալ, խլթխլթալ, 2. բխել, ցայտել, 3. լցված՝ լի լինել ինչ-որ բանով, 4. համակվել որևէ զգացումով» իմաստները, և հետաքրքիրն այն է, որ այս վերջին իմաստի համար բերված բնագրային բոլոր օրինակներում նշվում են «չարությամբ, կատաղությամբ լցված լինել» իմաստները. *кыпѣл не обличною злобью, лютостью же мн(о)гоу кыпѣ*<sup>26</sup> և այլն, որոնք իմաստային առումով ակնհայտորեն մոտ են հ.-ե. մյուս լեզուների «զայրանալ» նշանակությամբ բառերին: Վ. Դալի բառարանում *кипеть* բայի բացատրությունների մեջ տրվում են նաև *волноваться, кишеть* իմաստները, ինչպես նաև բերվում է «Он кипит злобью, мстью»<sup>27</sup> օրինակը:

Հնդեվրոպական լեզուներից բերված այս օրինակները ցույց են տալիս, որ «եռալ» նշանակությամբ բայերը, անկախ այն բանից, թե հ.-ե. որ նախաձևին են հանգում, ոչ միայն հայերենում, այլև հ.-ե. այլ լեզուներում ունեցել են ինչպես «վխտալ», այնպես էլ «զայրանալ, զայրույթ» իմաստային անցումները:

Ձ-ն սաստկական իմաստ է հաղորդում նաև *ընկենուլ* «ձգել, նետել, վայր գցել» բային, որի *զընկենուլ* ձևը «մի կողմ գցել՝ նետել, գետնովը տալ» նշանակություններից բացի ունի նաև «մերժել, արհամարհել» իմաստները<sup>28</sup>:

Համանման իմաստային անցումներ են առկա նաև սլավոնական լեզուներում:

---

<sup>24</sup> Տե՛ս **И.Х. Дворецкий**, Древнегреческо-русский словарь, М., 1958, стр. 734:

<sup>25</sup> Տե՛ս **Buck**, նշվ. աշխ., էջ 676-677:

<sup>26</sup> Տե՛ս **И.Х., Дворецкий** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), том IV, 1988-1991 гг., стр. 384-385 (այսուհետև սույն բառարանից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ նշելով հատորը և էջը):

<sup>27</sup> **В.И. Даль**, Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1979, т. II, стр. 109.

<sup>28</sup> Տե՛ս **Ռ. Ղազարեան**, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 440:

Մ. Ֆասմերի բառարանում *метать* բառահոդվածում բերվում են լիտվ. *mėtau, mėtyti*. «զցել, նետել», լատիշ. *mētaāt* «զցել», բուլղ. *мятам* «զցել, նետել», ինչպես նաև չեխ. *zamitati* «մերժել, հերքել», լեհ. *pomiatać* «զցել այստեղ-այնտեղ, արհամարհանքով վերաբերվել» ձևերը<sup>29</sup>:

Ռուսերենի *метать* «զցել, նետել» բայի *за-ով*՝ *заметать* բային նվիրված բառահոդվածում Վ. Դավր բերում է նաև «не замечтайся» օրինակը՝ не зазнавайся «մի՛ մեծամտանա, մի՛ արհամարհիր» նշանակությամբ<sup>30</sup>, իսկ *изметать* բառահոդվածում բերում է *изметный* բառը «выкидной, негодный» նշանակությամբ<sup>31</sup>:

*Աղանել* բայը հայերենում ունի «տեսնել, նկատել» իմաստները, իսկ *զաղանել*-ը՝ «լավ նայել, դիտել»: Սլավոնական լեզուներում ևս *смотреть* «նայել» բայն ունի առանց *с-ի* ձևեր՝ եկեղեցաւլավ. *мотрити*, բուլղ. *мóтря* «նայում եմ» ռուսերեն բարբառային *мотреть* «նայել», սերբոխորվաթ. *мòрити, мòтрѹм*՝ նույն «նայել» նշանակությամբ: Ֆասմերը գրում է, որ *смотреть* բառը նախասլավոններենի \**motriti* ձևից է առաջացել՝ միանալով *сѣ-* նախածանցի հետ (*сѣ-* նախածանցի մասին վերը արդեն նշվել է, որ այն ունի «լավ» իմաստը, ուրեմն *смотреть* ձևը նշանակել է «լավ նայել»<sup>32</sup>:

Չ-ով սկսվող հայերեն բառերը, ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը, «կա՛մ փոխառություն են և կամ դեռ մեկնուած չեն, ուստի յայտնի չէ, թե ի՛նչ պիտի լինէր սրա հնիւ. ձևը: Սակայն որովհետև հնիւ. *g'h* երկու ձայնավորի միջև տալիս է հայերեն *q* և բառի սկզբում տալիս է *h*յ. *đ*, իսկ *đ* դառնում է բաղաձայնի մօտ *q*, ուստի կարելի է ենթադրել, որ *q* ձևն էլ ծագել է հնիւ. *g'h-ից*»<sup>33</sup>:

Գ. Ջահուկյանը, խոսելով հ.-ե. ծագում ունեցող նախածանց/նախդիրների մասին, հին հայերեն *q-ն* (վաղնջահայերեն \**jō* միջին

<sup>29</sup> Տե՛ս **Մ. Ֆասмер**, նշվ. աշխ., էջ 609:

<sup>30</sup> **В.И. Даль**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 602:

<sup>31</sup> Նույն տեղում, էջ 26:

<sup>32</sup> **Մ. Ֆասмер**, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 692:

<sup>33</sup> **Հր. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. II, էջ 75:

օղակով) հանգեցնում է հ.-ե. \*g'hō «հետևում, հետո, համար» նախածին<sup>34</sup>:

Ե՛վ Հր. Աճառյանը, և՛ Գ. Զահուկյանը զուգահեռներ են անցկացնում հայերենի *զ* նախդիր/նախածանցի և սլավոնական լեզուների *за*-ի միջև: Սլավոնական լեզուներում ևս *за*-ն և՛ նախդիր է, և՛ նախածանց, ինչպես հայերենի *զ*-ն. երկուսն էլ կարող են գործածվել որպես հոլովակազմիչ. հայ. *զ*-ն դրվում է բառասկզբում հայցական, գործիական, պարառական հոլովների կազմության ժամանակ: Ռուսերենում *за*-ն գործածվում է սեռական, հայցական, գործիական հոլովների հետ: Բայց դրանց գրության միջև առկա են տարբերություններ. սլավոնական լեզուներում իբրև նախդիր գործածվող միավորները (*за*, *из* և *այլն*) անջատ գրություն ունեն, իսկ նախածանցային կիրառության ժամանակ դրվում են բառասկզբում՝ գրվելով միասին:

Հայերենում *զ*-ն և՛ իբրև նախդիր, և՛ իբրև նախածանց գործածվելիս գրվում է բառերին միացած: Այն դեպքերում, երբ *զ*-ն գործածվում է անվանական արմատների հետ, այն նախդրային կիրառություն ունի. հմմտ. *զկնի, զհետ, զի, զմէ՞, զայգոյ, զառաւօտու* և *այլն*: Որոշ դեպքերում *զ*-ն, բայերի հետ գործածվելով իբրև նախդիր, կազմել է *զ*-ով գոյականներ. հմմտ. գրկել *զայլ* – *զայլագրկութիւն*, *զայլոցկերութիւն* և *այլն*: Բայարմատների սկզբում հանդես եկող *զ*-ն արդեն ածանցական կիրառություն ունի և որոշակի իմաստային նրբերանգներ է հաղորդում բայերին:

Ռուսերենի *за* և *из* նախդիր/նախածանցները հանգեցվում են հ.-ե. տարբեր նախածների՝ *за*-ի համար՝ հ.-ե. \*g'hō, իսկ *из*-ի համար՝ \*eg'hs<sup>35</sup>:

Պետք է նշել, որ իբրև նախդիրներ դրանք ունեն իմաստային և կիրառական տարբերություններ, բայց իբրև նախածանցներ հաճախ կարող են հանդես գալ իբրև տարբերակներ: Ռուսերենում կան *за* և *из* նախածանցներով շատ բայեր, որոնք իմաստային

---

<sup>34</sup> Գ. Զահուկյան, ՀԼՊ, էջ 75:

<sup>35</sup> См. u J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Ber, 1959, էջ 451, էջ 292:

տարբերություններ չեն դրսևորում. օրինակ՝ задѣхн/оутисА (h. III, էջ 298) – издѣхн/оутисА (h. III, էջ 503), երկուսի համար էլ տրվում է նույն՝ задохнуться բացատրությունը. այսպիսի օրինակները շատ են. загѣнати (h. III, էջ 296) – изгѣнати (h. III, էջ 499), запи/сати (h. III, էջ 334), – изпи/сати (h. IV, էջ 61), заме/тати (h. III, էջ 324)– изме/тати (h. IV, էջ 38) և այլն: Կարծում ենք, որ հայերենի նախածանց *զ*-ն զուգադրելի է ռուսերենի *из*-ին: Ֆասմերի բառարանում ռուսերենի *из*-ի՝ սլավոնական այլ լեզուներից բերված զուգահեռներում առկա են նաև առանց *з*-ի տարբերակներ. ուկր. *из*, *з*, *зѣи*, *z*, *ze*, սլովակ. *z*, *zo*, լեհերեն *z*, *ze*, ներքին և վերին լուծիերեն *z*, *s*<sup>36</sup>:

Բացի այդ՝ հին ռուսերենի *из*-ով կազմված ձևերից են կազմվում *с*-ով ձևերը. հմմտ. *изъдѣла/ти* (h. III, էջ 504),– *сделать*, *изжечи*–*сжечь*, *изжечисА* – *сгореть* (h. III, էջ 505), *изгорѣти* – *сгореть* (h. III, էջ 496), *изгни/ти*–*сгнить* (h. III, էջ 494), *изчита/ти*–*считать* (h. III, էջ 129): *За*- նախածանցով կազմված և ոչ մի բառ *с*-ով ձևեր չունի: Ռուսերենի նույն արմատից կազմվում են և՛ *за*, և՛ *из* նախածանցներով ձևեր՝ *лог*– *залог* և *излог*, բայց *излогъ*- ձևից են կազմվում *слогъ*, *слагать* բառերը:

Հայերենի *հ*-ե. ծագման *ը*-ով սկսվող արմատների *հ*-ե. ձևերը ունեն *е*- այդ արմատներն են *ընդեր-ք* (հնիւ. \*entero-), *ընծայ* (հնիւ. \*engʰə-ti-), *ընթանալ* (հնիւ. \*senth), *ընկենում* (հնիւ. \*sengu-), այսինքն՝ *հ*-ե. \*e→հայերեն *ը*: Ըստ որում որոշ բառերում *ը*-ն կարող է չգրվել, ինչպես ըստ նախածանցի դեպքում: Գ. Ջահուկյանը գրում է. Որպես նախածանց գրվում է ոչ միայն *ըստ*-, այլև առանց *ը*-ի՝ *ստ* ձևով՝ (ը)ստանձնեմ, (ը)ստգիւտ, (ը)ստգտանեմ, ստգիտել, (ը)ստերիւրեմ...<sup>37</sup>:

Հայերենի *զ*-ով սկսվող բառերում, որոնցում *զ*-ն դրվում է բաղաձայնից առաջ, բառասկզբի *զ*-ն արտասանվում է թույլ *ը*-ով:

Վերը բերվածը մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ հայերենի նախածանց *զ*-ն կարելի է հանգեցնել *հ*-ե. \*egʰ- նախաձևին, որը կանխադրվում է սլավոնական լեզուների *из*-ի համար:

<sup>36</sup> Տե՛ս **М. Фасмер**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 119:

<sup>37</sup> **Գ. Ջահուկյան**, ՀԼՊ, էջ 244:

Հավանաբար \*eg'h ն հայերենում արտացոլվել է *pq* և արտասանվել *pq*, բայց հետագայում, ինչպես ըստ ի դեպքում է եղել, *p*-ն ընկել է, բայց *p*-ի արտասանությունը պահպանվել է, ինչպես այն պահպանվում է ստանձնեմ, ստերիբեմ բառերում:

## ԳՐԱԲԱՐԻ «ԶԳԱՅԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐ» ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ԲԱՅԵՐԸ

Լեզուների բառային կազմի դասակարգումները կատարվում են տարբեր նպատակներով և տարբեր սկզբունքներով: Հայերենի բառապաշարի, հատկապես հ.-ե. բառաշերտի քննության ժամանակ նկատի են առնվում և՛ հայերենի՝ հ.-ե. այլ լեզուների հետ ունեցած ընդհանրությունները, և՛ այսպես կոչված էքսկյուզիվ՝ բացառիկ զուգաբանությունները: Լեզուների բառապաշարի ամենանախնական, պարզ դասակարգումը ծագումնաբանական դասակարգումն է: Հայերենի բառապաշարի այդպիսի դասակարգում է կատարել Հ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ՝ առանձնացնելով բնիկ՝ հ.-ե. ծագման բառերը, և տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունները: Նա առաջին է կատարում հայերենի հ.-ե. բառաշերտի իմաստային-թեմատիկ խմբավորում՝ առանձնացնելով 22 իմաստային խումբ՝ 1. բնություն և բնական երևույթներ, 2. կրոն, 3. մարդ և մարմնի մասեր, 4. հիվանդություն և նմաններ, 5. կենդանիներ, 6. ընտանիք, 7. երկրագործություն, 8. խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն, 9. արհեստ և արվեստ, 10. գույներ, 11. վաճառականություն, 12. շինարարություն, 13. հագուստ և զարդ, 14. ուտելիք և ըմպելիք, 15. առտնին տնտեսություն, 16. թիվ և չափ, 17. մետաղներ, 18. ճամփա, 19. ժամանակ և տեղ, 20. երկիր և պետություն, 21. սովորական կյանքի բառեր, 22. դերանուններ, շաղկապներ և նմաններ: Նա այս խմբերը բաժանում է ենթախմբերի: 21-րդ՝ սովորական կյանքի բառեր խմբում առանց իմաստային սահմանազատման ներկայացված են և՛ զգայական ընկալումներ, և՛ զգացմունք, և՛ մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներին վերաբերող, բազմազան հարաբերություններ նշանակող բառեր, որոնք հետագայում բաշխվեցին իմաստային տարբեր խմբերի: Աճառյանն այդ խմբե-

րում ընդգրկում է միայն հայերենի բառերը և չի բերում հ.-ե. այլ լեզուների համապատասխան արմատները<sup>1</sup>:

Հ.-ե. լեզուների բառամթերքի իմաստային թեմատիկ դասակարգում է կատարում Կ.Դ.Բաքը իր հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշների բառարանում, որում թեմատիկ խմբավորման են ենթարկված հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշները՝ անկախ նրանց ծագումից: Ցավոք, այս բառարանում հայերենի նյութը շատ քիչ է ներկայացված: Բաքը այդ բառարանի կազմության համար իր օգտագործած աղբյուրների մեջ նշում է միայն Հ. Հյուբշմանի «Հայերենի քերականությունը» և Ե. Լիդենի «Հայկական ուսումնասիրությունները»<sup>2</sup>:

Հայերենի բառապաշարի իմաստային-թեմատիկ դասակարգում է կատարել Գ. Ջահուկյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ: Ջահուկյանը, ինչպես նշում է և ինքը, «...ըստ հնարավորին ճշգրտորեն հետևել է Բաքի դասակարգմանը»<sup>3</sup>: Բացի հայերեն բնիկ բառերից (հին և միջին շրջանների)՝ նա բերում է նաև աշխարհաբար և բարբառային բառեր: Բաքի 22 թեմատիկ խմբերին ավելացնում է նաև 23-րդը՝ ընդգրկելով դերանվանական և սպասարկու բառեր ու մասնիկներ: Այս խումբը հիմնականում նույնանում է Աճառյանի առանձնացրած 22-րդ խմբին. կատարված են միայն որոշ հավելումներ:

Հայերենի գրաբարյան շրջանի բառերի իմաստային դասակարգում է կատարել և Լ. Հովհաննիսյանը<sup>4</sup> «Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն» աշխատության մեջ. այս ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ նա

---

<sup>1</sup> **Հ.Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, Ե., 1940, էջ 108-112:

<sup>2</sup> **C.D.Buck**, *A Dictionary of selected Synonyms in the principal Indo-European Languages*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1949, p. 4.

<sup>3</sup> **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1987, էջ 205:

<sup>4</sup> **Լ. Հովհաննիսյան**, Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., I մաս, 2008, II մաս, 2012:

թեմատիկ խմբերի մեջ ընդգրկում է ոչ միայն բնիկ և արմատական բառերը, այլև գրաբարալեզու գրականության մեջ վկայված փոխառյալ, բաղադրական կազմություն ունեցող բառերը՝ բերելով դրանց վկայությունները, գործածության հաճախականությունը, հանգամանք, որ շատ արժեքավոր է դարձնում այս ուսումնասիրությունը:

Մեր նպատակն է քննության առնել «Զգայական ընկալումներ» իմաստային խմբի բայերը՝ փորձելով պարզել այդ բայերի՝ հ.-ե.տարբեր լեզուներում կրած իմաստային փոփոխությունների նմանություններն ու դրանց նախադրյալները:

Այժմ անդրադառնանք Կ. Բաքի և Գ. Ջահուկյանի առանձնացրած «Զգայական ընկալումներ» իմաստային խմբի բառերին: Դրանում ընդգրկված են և՛ գոյականներ, և՛ ածականներ, և՛ բայեր: Բաքն այս խմբում առանձնացրել է 53 ենթախումբ: Բանն այն է, որ Բաքի ելակետը եղել է անզլերենը. դրա համար էլ նույն արմատը ներկայացվում է և՛ իբրև գոյական, և՛ իբրև ածական, և՛ իբրև բայ՝ անցողական և անանցողական նշումներով: Բայական արմատներ են to smell, to taste, hear, listen, to see, to look/at/, to show, to shine, to touch: Ջահուկյանի առանձնացրած այս խմբում բերվում են հուտի, համի, լսելիքի, տեսանելիքի, շոշափելիքի և մաշկազգացողության հետ կապված բառերը. նա նշում է, որ դրանք հիմնականում հ.-ե. ծագման արմատներ են. Ջահուկյանը բերում է նաև այդ բայերի հոմանիշները և բարբառային ձևերը:

Առաջին բայը **զգալ**-ն է: Անզլերենում sens բայն ունի 1. *զգալ, իմանալ* 2. *գիտակցել, հասկանալ* իմաստները: Բաքը sens (**զգալ**) բառահոդվածում բերված բայերի արտահայտած իմաստների մասին գրում է, որ դրանք չեն սահմանափակվում միայն զգայական ընկալմամբ. դրանք կարող են նշանակել և՛ զգայական ընկալում, և՛ մտավոր ընկալում:

Շ. Աճառյանը արմատական բառարանում բերում է **զգալ** բայի հետևյալ իմաստները՝ *իմանալ, հասկանալ, խելքը գլուխը գալ*, նաև

լուր առնել, տեղեկանալ<sup>5</sup>: Գ. Զահուկյանի ստուգաբանական բառարանում **գգալ** բայի համար նշվում են *ընկալել, իմանալ, հասկանալ, ուշքի գալ, զգաստանալ, տեղեկանալ, լուր ստանալ* իմաստները<sup>6</sup>:

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում **գգամ** բայի համար նշվում են *ճանաչել, իրազեկ լինել, իմանալ, ըմբռնել, հասկանալ* իմաստները<sup>7</sup>:

Հ. Աճառյանը որոշ կասկածով (**գ**)գալ արմատը կապում է հ.-ե. \*wa- նախաձևի հետ: Զահուկյանը կանխադրում է հ.-ե. \*uadh-mi ձևը և ստուգապես համարում է հնդեվրոպական ծագման:

Բաքը բերում է հ.-ե. լեզուների հոմանիշ արմատները, որոնք հանգում են տարբեր նախաձևերի. հունարենի համար նշում է αἰσθάνομαι (ապառնի αἰσθήσομαι, առբ. ἡσθόμην, վղկ. ἡσθημαι), որն ունի *զգալ, ընկալել, նկատել* իմաստները, լատիներենի համար՝ sentire *զգալ, իմանալ, տեղեկանալ, մտածել, ենթադրել, համարել*: Հայերենում ճիշտ նույնպիսի իմաստներ են առկա, ինչպիսիք կան հ.-ե. այլ լեզուներում: Յ. Պոկորնու բառարանում այս արմատների համար բերվում են համապատասխանաբար հ.-ե. \*au-, \*auei- և \*sent- նախաձևերը: Հին վերին գերմաներենում այս վերջին \*sent- նախաձևից են sind *ճանապարհ*, sinnan *ճանապարհորդել*<sup>8</sup>:

Հ. Աճառյանը **գալ /գ-գալ** բայարմատից ծագած բառերի մեջ նշում է **գալ-ուստ**, նաև «**գայիլ** բայաձևը, որ թէև առանձին գործածական չէ, բայց գտնվում է շատ բառերի ծայրը, ինչ. շրջագայիլ, յառաջագայիլ, բացագայիլ, պարագայիլ ևն»<sup>9</sup> (հմմտ. գերմաներենի վերը նշված ձևերի հետ):

<sup>5</sup> **Հ.Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, ԵՊՀ հրատ., հ. 2, Ե., 1973, էջ 86-87 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>6</sup> **Գ.Զահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*,

<sup>7</sup> *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1987, հ. 1, էջ 724 (այսուհետև՝ ՆԲՀ):

<sup>8</sup> **J. Pokorny**, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, I band, Franke Verlag Bern and München, 1959, p. 908. այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ այս նույն արմատից է հայ. *ընթանալ* բայը, որը, սակայն, հայերենում չունի *շրջել, ճամփորդել* նշանակությունը:

<sup>9</sup> *ՀԱԲ*, հ.1, էջ 500:

Այսպիսով, հնդեվրոպական լեզուների *qqał* իմաստով բառերը, անկախ նրանց ծագումից, երևան են հանում իմաստային ընդհանրություններ և իմաստային համանման փոփոխություններ:

Մյուս բայը, որին կանդրադառնանք ստորև, **հոտել, հոտոտել**-ն է: Անգլերենում *smell* –ը և՛ հոտն է, և՛ հոտ քաշելն ու հոտ առնելը: Բաքը գրում է, որ *smell*-ը գործածվում է՝ առանց տարբերակելու լավ և վատ հոտը. լավ հոտ *smell good*, վատ հոտ *smell bad*, լավ հոտ արձակել՝ *smelling good*, վատ հոտ արձակել՝ *smelling bad*, *to smell*-ը՝ և՛ լավ, և՛ վատ հոտ արձակելը: Անգլերենում *բուրեղ* իմաստը արտահայտվում է կամ այլ արմատով՝ *fragrant*, կամ հարադրությամբ՝ *smell sweet*: Բաքը նշում է, որ հ.-ե. լեզուների մեծ մասում *լավ հոտ, բույր* նշանակությամբ բառերի համար գործածվում է *smell* բառը *well, sweet* բառերի հետ: Կան լեզուներ, որոնցում լավ և վատ հոտի համար գործածվում են տարբեր բառեր. հայերենում, օրինակ, կան **հոտ** և **բույր** բառերը. **հոտ**-ը կարծեք ավելի չեզոք գործածություն ունի: Հունարենում **ὄσθω**, դոր. էոլ. **ὄζω** հոտ արձակել (**ὄζειν**. *édōkei toû ârtou kákiston* (Լիսիոս): Նրան թվում էր, որ հացից վատ հոտ է գալիս): Հունարենում **εὖ** մասնիկը, բառերից առաջ դրվելով, բառերին տալիս է *լավ* իմաստը. **εὖ-ὀδία**, **εὖὀδῖν** նշանակում է *բույր, բուրավետ*:

Նմանատիպ երևույթ է առկա և սանսկրիտում. *gandha* նշանակում է *վատ հոտ*, իսկ *լավ հոտ* նշանակությամբ գործածվում է *su-gandhi* ձևը<sup>10</sup>/su-ի համար Կոչերգինայի բառարանում նշվում է, որ բառերին հաղորդում է *լավ, հիանալի* իմաստները<sup>11</sup>:

Լատիներենում նույնպես *odor, odoris* բառի համար որպես առաջին իմաստ նշվում է 1. *Հոտ* (չեզոք նշանակությամբ), 2. *վատ հոտ, գարշահոտություն*, հետո միայն՝ իբրև երրորդ իմաստ՝ *բույր*: *Հոտ քաշել* իմաստն արտահայտվում է *odoror, odorari* բայով: Եվ պատահական չէ, որ լատիներենում կա *fragro, fragrare* բայը *բուրեղ*

<sup>10</sup> Кочергина В.А., *Санскритско-русский словарь*, М., Изд-во Русский язык, 1978, стр. 734.

<sup>11</sup> Նույն տեղում, էջ 732:

իմաստով: Ֆրանսերենում *odeur* բառը նշանակում է 1. *հոտ*, *բույր*, 2. *վատ հոտ*. հավանաբար այս երկրորդ՝ *վատ հոտ* իմաստը ավելի գործածական է եղել, եթե նկատի ունենանք, որ *լավ հոտ ունենալ* իմաստի համար գործածական է *avoir une bonne odeur*, իսկ *déodorant*, *déodeure* կազմությունները նշանակում են *վատ հոտը վերացնող*, *վերացնել վատ հոտը*<sup>12</sup>: Բայրը՝ **հոտել**-ը, վատ հոտ արձակելը կամ վատ հոտ ունենալն է: Հ. Աճառյանը **հոտիլ**-ը բացատրում է *նեխել* և *նեխումից զարշ հոտ արձակել* և ավելացնում է, որ «հոտիլ թե գրաբարում և թե ժողովրդական զանազան բարբառներում հատուկ է միայն վատ հոտին. Պօլսի բարբառում **հոտիլ**-ը գործածվում է թե՛ լավ և թե՛ վատ հոտի համար» և բերում է օրինակ՝ «Գէշ կհոտի, և Վարդը անուշ կհոտի»<sup>13</sup>: Այստեղ, կարծում ենք, **հոտել**-ի լավ կամ վատ լինելը պայմանավորված է **գէշ** և **անուշ** բառերի առկայությամբ: ՆՀԲ-ում **հոտեմ**, **հոտիմ** բացատրվում են *հոտեցուցանել*, *նեխեցուցանել*, *փտեցուցանել* և *ժանտահոտիլ*, *բուրել հոտ չար*<sup>14</sup>: *Հոտ քաշել*, *հոտ առնել* իմաստի համար հայերենն ունի կրկնավոր կազմությամբ **հոտոտամ**, **հոտոտեմ**, **հոտոտիմ** (Առնուլ զհոտ, ձգել զհոտ ոնգամբբ) բայերը<sup>15</sup>: Հունարենում նույնպես **հոտոտել** բայը կազմվում է կրկնությամբ՝ ὀδῶδεiv: Անգլերենում **հոտել** բայի համար գործածվում է *to rot*, *become rotten*: Հին սլավոներենում *вонѣ* (*вонѣ*) բառը ունեցել է *запах* *հոտ* իմաստը. ուկր. *воня* «հոտ», հին ռուս. *воня* 1. «բուրմունք», 2. «հոտ», հին սլավ. *вонѣ* բույր, բուլղ. *вонѣ* «*вонѣ* վատ հոտ», սերբախորվաթ. *вѡнѣ*, *вѡнѣ* «հոտ», սլովեն. *vónja*, չեխ. *vůně* «բուրմունք, аромат, հոտ», սլովակ. *vôňa*, լեհ. *woń*, վերին լուծիերեն *wón*. նախապես նշանակել է «հոտ», հմմտ. *վատ հոտ* (*зловоние* և *благовоние*)<sup>16</sup>:

Հետաքրքրական է նաև **հոտ** բառի մի ուրիշ կիրառություն. Հ. Աճառյանը **հոտ** բառահոդվածում բառի բացատրության մեջ

<sup>12</sup> Ганшина, К.А., Французско-русский словарь, М., 1962, стр. 553.

<sup>13</sup> ՀԱԲ, հ. 3, էջ 118:

<sup>14</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 125:

<sup>15</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 135:

<sup>16</sup> М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, I том, стр.

գրում է. «լայնաբար կամ փոխաբերաբար՝ դոյզն նշմարանք, հետք»<sup>17</sup>, ՆՀԲ-ում էլ նշվում է *նշանակ, նշմարանք*<sup>18</sup>: Իմաստային նույնպիսի զարգացումներ են առկա նաև հ.-ե. այլ լեզուներում. իռլանդերենում կա *bolad*, նոր իռլ.՝ *boladh*, որոնք ունեն *հոտ* իմաստը, իսկ *ta boladh uaidh* նշանակում է ինչ-որ մի բանի հոտ նշմարել՝ նկատել: Հին անգլերեն *stincan*, նոր անգլերեն *stink* ունեն *վատ հոտ* իմաստը, իսկ գոթերենի *stigqan* նշանակում է (*hit, collide with*) *նշան, պատահար*<sup>19</sup>:

Իմաստային այս խմբում Գ. Ջահուկյանը **հոտել, հոտոտել** բայերից բացի նշում է նաև **մզլել** (*բորբոսնել, նեխել*) բայը, նաև **թաշկանալ** (**թռչկանալ, թռչկանալ**) *հալչել, լուծվել, քայքայվել* բայը, որին նա վերագրում է հնդեվրոպական ծագում՝ կապելով հ.-ե. \**teu-skH*՝ *ta, tau*/\**teu* նախաձևի հետ<sup>20</sup>: Հ. Աճառյանն արմատական բառարանում **թռչկանալ** բայի ծագման մասին որևէ կարծիք չի հայտնում, բերում է միայն Պետերսոնի կարծիքը, որն այդ բառը կապում է սնսկր. *toṣ* արմատի հետ<sup>21</sup>:

Այս խմբի հաջորդ բայը *to see տեսնել*-ն է: Հետաքրքիր է, որ **տեսնել** իմաստի համար հ.-ե. լեզուների արմատները հանգում են տարբեր նախաձևերի: Հայ. *տեսանել*-ի համար կանխադրվում է \**de/r/k*՝ արմատը, որը զուգահեռներ ունի սանսկրիտում՝ *derc*, հուն. *δέρκομαι տեսնել, նկատել*, հիռլ. *derc աչք, drech երես, կլիմա. drem դեմք*<sup>22</sup>: Հ.-ե. որոշ լեզուներում **տեսնել** բայը հանգում է \**ok* «աչք» արմատին. այս արմատից է հայ. **ականեմ (զ-ականեմ)**. զուգահեռներ կան հին հնդկ. *aksi*, հուն. *ὄσσε*, լատ. *oculus*, լիտ. *akis*, թոխ. *U ak, Բ ek*՝ բոլորն էլ *աչք* իմաստով: **Տեսնել** իմաստի համար Յ. Պոկոռնու բառարանում բերվում է \**u(e)id*-նախաձևը՝ *տեսնել, իմանալ* իմաստներով. հ.-ե. լեզուներում առկա են հետևյալ արմատները՝ հին հնդկ. *vetti, vidmāsi vidānti* գիտենալ, ավ. *vaēda*

<sup>17</sup> ՀԱԲ, հ. 3, էջ 118:

<sup>18</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 123:

<sup>19</sup> **Բաք**, նշվ. աշխ., էջ 1023:

<sup>20</sup> Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 261 (այսուհետև՝ ՀՄԲ):

<sup>21</sup> ՀԱԲ, հ. 2, էջ 218:

<sup>22</sup> ՀԱԲ, հ. 4, էջ 396-397:

*vīdarā*, գիտենալ, հուն. ἴδμεναι՝ գիտենալ, հայ. եգիտ, հինդկ. *āvidat*, հուն. ἔφιδε *գտանել*:

Հ.-ե. \**u(e)id-* նախաձևի այլ ձայնդարձով ձևից է սլավոնական լեզուների *ведать* *գիտենալ* բայը. նույն արմատից է *ведѣхъ* - *կախարդ*, հին ռուս. *вѣдунъ*, *вѣдъ* *գիտելիք*, *հմայություն*: Հայերենում *ևս*, *գիտակ*, *գիտուն* իմաստից բացի, այդ արմատն ունի նաև *կախարդ*, *հմայող*, *քաղդեայ* նշանակությունը՝ այս դեպքում իմաստային համապատասխանություն դրսևորելով սլավոնական լեզուների հետ<sup>23</sup>: Հայերենում \**u(e)id-* արմատի *տեսնել* իմաստը պահպանված չէ: **Տեսանեմ** բայի հոմանիշների մեջ Ջահուկյանը նշում է նաև բարբառային **հիսնիլ** (հեսանել ձևից), ինչպես նաև **ցուցանեմ** (ցոյց-ից): Հայերենի **ցոյց**-ը ծագում է հ.-ե. \**skeu-sk'* ձևից<sup>24</sup>: Հնդեվրոպական այլ լեզուներում *ցույց տալ* իմաստով արմատները ծագում են հ.-ե. այլ նախաձևերից: Լատիներենում կա *monstrare*, իտալ. *mostrare*, ֆր. *montrer*, որից *monstrum*, որ նշանակում է *հրեշ*, *ճիվաղ*, *այլանդակ*: Նույնալիսի իմաստ ունի հայերեն **ցուցանեմ** բայից կազմված **ցուցք** բառը, որը Ս. Մալխասյանցի բառարանում բացատրվում է *հրեշ*, *տգեղ*, *այլանդակ*<sup>25</sup>: **Ցոյց**, **ցուցանել** բառի ցուցում՝ *ուղի ցույց տալ*, *մեկին խորհուրդ տալ* իմաստն է առկա շվեդերենում՝ *visa*, հին անգլերենում կա *wision* ձևը՝ *ուղի ցույց տալ*, *ղեկավարել* իմաստով <sup>26</sup>:

Կ. Բաքի բերած հաջորդ բայը *taste*-ն է, որն ունի *և՛* համ, *և՛* համտեսել իմաստները: Հայերենի **համ** բառը Հ. Աճառյանը համարում է անստույգ ծագման. բերում է Լիդենի կարծիքը, ըստ որի՝ այն բնիկ հայերեն է, և կապում է լատ. *sapere* *ճաշակել*, *sapor* *համ*<sup>27</sup>: Գ. Ջահուկյանը, բերելով Լիդենի կարծիքը, գրում է, որ ինքը ճշտում է կատարում՝ «...կապելով \**sap-*ի \**sab-* տարբերակի հետ»<sup>28</sup>: Յ. Պոկոռնու բառարանում *sap-*, *sab-* արմատից են *av. vīšāpa* (\**vīš-*

<sup>23</sup> Տե՛ս Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 1, էջ 551:

<sup>24</sup> Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *ՀԼՊ*, էջ 132:

<sup>25</sup> Ս. Մալխասյանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, 1945, հ. 4, էջ 472:

<sup>26</sup> Բաք, *նշվ. աշխ.*, էջ 1043:

<sup>27</sup> Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 3, էջ 16:

<sup>28</sup> Գ. Ջահուկյան, *ՀԼՊ*, էջ 189:

*sāpa*)`dessen Säfte Gift sind'; arm. համ (\**špmo-*), լատ. *sapiō*, -*ere* (*փորձել*) *համը*, *համ ունենալ*, *sapor* համ, համեղ ուտելիք, հին իսլ. *sefi qqայությունը*<sup>29</sup>:

Հայերենում **համ** բառի բայական իմաստի արտահայտության համար գործածվում են հարադրական կազմություններ՝ համ առնել, համ տալ: Համանման երևույթ է նկատվում նաև հ.-ե. մյուս լեզուներում:

Բաքը գրում է, որ հ.-ե. մի քանի լեզուներում չկան բայեր *to taste* (համտեսել) իմաստի համար. այդ իմաստն արտահայտվում է համ բառի հետ զգալ, նկատել կամ նման բայեր գործածելով. օր. հունարենում γεύσις, **εως** նշանակում է *համը փորձել*, դ՝ *դից* γεύσεως՝ *համ*, δοκιμάζω *ստուգել*, *փորձել*<sup>30</sup>: Լատիներենում *sapor*, *oris* նշանակում է *համ*, իսկ *saporatus*՝ *համեղ պատրաստված*<sup>31</sup>: Ֆրանսերենում *saveur* նշանակում է *համ*, իսկ *savourer*՝ *համտեսել*, *վաշելել*, *ճաշակել*: Եկեղեցապալվոներենում կա *вѣкусь* *համ*, *ճաշակ* բառը, նաև գերմաներենից փոխառված *смак* բառը: Ժամանակից ռուսերենի *кушать* ուտել բայը ունեցել է այլ իմաստ: Ֆասմերի բառարանում բերվում են ռուս. *кушать*, ուկր. *кѣшати*, հին սլավ. *въкоушати*, սերբախորվաթ. *кѣшати* *փորձել*, սլովեն. *kúšati*, չեխ. *z-koušeti* *փորձել*<sup>32</sup>, ռուսերեն -*кусить*, բուլղ. *кѣся* *փորձում եմ*, սլովեն. *iskúsi* *փորձել*, *փորձության ենթարկել*, չեխ. *kusiti* *փորձել*, *համտեսել*<sup>33</sup> իմաստներով: Գ. Ջահուկյանը **համ** բառին վերաբերող բաժնում **համ առնում**, **համ ունիմ** բայերից բացի նշում է նաև իրանական **ճաշակ**, **ճաշակել** բառերը:

Այս խմբի բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ լեզուներում նույն հասկացույթը տարբեր լեզուներում, անկախ ծագումնաբանական գործոնից, կարող է իմաստային նման փոփոխությունների ենթարկվել:

<sup>29</sup> Զ. Պոկոռնի, նշվ. աշխ., էջ 880:

<sup>30</sup> И.Х.Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, М., 1958, стр. 320.

<sup>31</sup> И.Х.Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, стр. 899.

<sup>32</sup> М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, II т., стр. 439.

<sup>33</sup> Նույն տեղում, էջ 431:

**ԳՐԱԲԱՐԻ «ՄԻՏՔ, ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ» ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ  
ԽՄԲԻ ԲԱՅԵՐԸ**

Գ. Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ «Միտք, մտածողություն» իմաստային խմբում, հետևելով Կ. Բաքի դասակարգմանը, ընդգրկում է 29 բառիմաստային ենթախումբ, որոնցից միայն 12-ն են բայեր կամ բայարմատներ: Այստեղ կանդրադառնանք հատկապես այն բայերին, որոնք իմաստային և կամ կառուցվածքային տարբերություններ են դրսևորում հայերենում և հնդեվրոպական այլ լեզուներում: Ե՛վ Կ. Բաքի, և՛ Գ. Ջահուկյանի առանձնացրած խմբում առաջինը *Mind (միտք)* բառն է: Անգլերենի բացատրական բառարաններում *Mind* գոյականի համար բերվում են *խելք, քանականություն* իմաստները: Անգլերենի ստուգաբանական բառարանում բերվում են *Mind* գոյականի՝ հին անգլերենի *gemynd հիշողություն, հուշ, վերհուշ*, նախագերմանական \*ga-mundiz, որից՝ գոթ. *muns միտք, մտածողություն*, *munan մտածել*, հին հյուս. *minni միտք*, որոնց համար կանխադրվում է հ.-ե.\*men- *մտածել, հիշել* նախաձևը. բերվում են սկր. *matih միտք*, *munih իմաստուն*, հուն. *μῆνοναկարոտել*, *μαντις կանխագուշակել*, *μῶμα ցանկանալ, ձգտել, մտադրվել*, լատ. *mens միտք, հասկացողություն*, *memini հիշել*, *mentio հիշողություն*, լիտվ. *mintis միտք, իդեա*, հին եկեղեցալավ. *mineti մտածել կարծել*, *pamjat հիշողություն*: Բայը՝ *to mind*, ունի *հիշել, մտապահել* իմաստները<sup>34</sup>:

Յ.Պոկոռնու բառարանում հայերենի **իմանամ** բայը նշվում է հ.-ե.\*men- նախաձևին հանգող արմատների մեջ<sup>35</sup>: Հ. Աճառյանը **իմանամ** բայի ծագման մասին խոսելիս բերում է Պ. Լագարդի, Ս. Տերվիշյանի, Ա. Մեյեի կարծիքները՝ ոչ մեկն էլ ստույգ ու վերջնական չհամարելով: Մեյեն համեմատում է հայ. **իմանամ**-ը հրգ. *manom*, ինչպես նաև լիտվ. *i-manaũ* ձևերի հետ: Աճառյանը նշում է

<sup>34</sup> [www.etymoline.com](http://www.etymoline.com)

<sup>35</sup> **J. Pokorny**, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, I band, Franke Verlag Bern and München, 1959, p.727.

նան Հ.Պեդերսենի կարծիքը. վերջինս հայերեն **իմանամ** բայը լատ. *emō, erē* ձևերի հետ ծագած է համարում հինի. \*em- արմատից՝ հղելով Յ. Պոկոռնու բառարանին, սակայն այդ բառարանում \*em- նախաձևին հանգող ձևերի մեջ չի նշվում հայերեն **իմանամ** բայը<sup>36</sup>: Գ. Ջահուկյանը և՛ «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ, և՛ «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում» նույնպես **իմանամ** բայը համարում է բնիկ հնդեվրոպական և գրում է, որ «հավանաբար հ.-ե. \*em- *վերցնել* արմատից». նա բերում է այդ արմատի զուգահեռները հնդեվրոպական այլ լեզուներում՝ լատ. *emō*, հին իռլ. *em* *վերցնել, ընդունել*, լիտվ. *imti* *վերցնել*, հին սլ. *imѣti* *վերցնել, ունենալ*, և կանխադրում է իմաստային հետևյալ անցումները՝ *վերցնել, բռնել, ըմբռնել*: Նա, ինչպես և Աճառյանը, նշում է նաև Մեյեի կարծիքը՝ \*men- *մտածել* ձևից ծագած լինելու մասին, և առարկում է՝ անբացատրելի համարելով բառասկզբի **ի-**ի առկայությունը<sup>37</sup>: Նշված լեզուներից ոչ մեկում, որոնցում կան այդ արմատները, Ջահուկյանի նշած *վերցնել-բռնել* իմաստներն առկա են, *ըմբռնել-իմանալ* իմաստային անցումներ վկայված չեն (հմմտ. լատիներենի, սլավոնական լեզուների համապատասխան արմատների իմաստները. լատիներենում *emō* արմատն ունի *գնել, ձեռք բերել* իմաստները<sup>38</sup>, սլավոնական լեզուներում *иметь, имѣти, имамъ* արմատները նույնպես ունեն *վերցնել, ունենալ* իմաստները)<sup>39</sup>:

Կարծում ենք, որ **իմանալ** բայի ծագման վերաբերյալ ավելի հավանական է Ա. Մեյեի և Յ. Պոկոռնու (հավանաբար հետևելով Մեյեին) կարծիքները. նրանք այն հանգեցնում են հ.-ե. \*men- նախաձևին: Յ. Պոկոռնու բառարանում բերվում են \*men- նախաձևից

<sup>36</sup> **Հ.Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, ԵՊՀ հրատ., հ. 2, Ե., 1973, էջ 241 (այսուհետև՝ ՀՄԲ):

<sup>37</sup> **Գ.Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ» հրատ., Ե., 2010, էջ 285 (այսուհետև՝ ՀՄԲ):

<sup>38</sup> **И.Х.Дворецкий**, Латинско-русский словарь, М., Изд-во «Русский язык», 1976, с. 368.

<sup>39</sup> **М.Фасмер**, Этимологический словарь русского языка, М., Изд-во «Прогресс», т. 2, 1986, с. 129.

ծագած և իմաստային մերձավորություն ունեցող արմատներ հ.-ե. գրեթե բոլոր լեզուներից. դա պետք է համարել բնական, քանի որ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք *իմանալը* և *գիտենալն* են, չէին կարող գոյություն չունենալ լեզուներում: Հ.-ե. \*men- արմատից են հին հնդկ. *mánayatē մտածում է*, ավեստ. *manah բանականություն, միտք*, հուն. *μαομαι ցանկանալ, ձգտել, մտադրվել*, լատ. *memini հիշել, մտաբերել*, հին իռլ. *do-moiniur մտածել, հավատալ*, գոթ. \*man, *munum մտածել, համարել*, լիտվ. *menù մտածել*, հին եկվալ. *mənɔɟ, mənēti մտածել*, նույն արմատից՝ *po-mənēti հիշել, մտաբերել*, թոխ. *U mon մտածել, թոխ. F mañu ցանկանալ, պահանջել*: Պոկոռնին հայերենի *i-manam*-ի համար կանխադրում է \*menā-mi ձևը, իսկ լիտվ. *iš-monis*-ը համարում է արմատի լիաձայն, ձայնդարձի բարձր աստիճանով կազմված արմատ:<sup>40</sup>

Հայերենի **իմանալ** բայի իմաստների մեջ և՛ Նոր հայկազեան բառարանում, և՛ Աճառյանի արմատական բառարանում, և՛ Ջահուկյանի ստուգաբանական բառարանում բերվում են *հասկանալ, մտքով ըմբռնել, խորհրդածել, մտածել, համարել, ենթադրել, զգալ* իմաստները, որոնք համահունչ են հնդեվրոպական մյուս լեզուներում պահպանված իմաստներին: **Իմանալ** բայի բառասկզբի *ի*-ի առկայությունը, որը հիմք է տալիս Ջահուկյանին չընդունելու Ա. Մեյերի կարծիքը, կարելի է բացատրել հայերենին հատուկ օրինաչափությամբ. հիշենք հայերենի **ինն** բառի բառասկզբի *ի*-ն, որը զուգահեռ ունի միայն հունարենում, իսկ հ.-ե. մյուս լեզուներում այն չկա: Ֆ. Վինդիշմանը հայերենի **ինն** բառի *ի*-ն և հունարենի **ἐννέᾱ** բառի *ἐ*-ն համարում է հավելված<sup>41</sup>: Եթե այս բառում կարող էր հավելված լինել, ինչու չի կարելի ենթադրել, որ այս դեպքում ևս *ի*-ն հավելվածային ձայնավոր է:

Հաջորդ բառը և՛ Բաքի, և՛ Ջահուկյանի բառացանկում **think/մտածել**-ն է, որի համար Բաքը նշում է երկու իմաստ. մեկը՝ *խոր-*

<sup>40</sup> Յ. Պոկոռնի, նշվ. աշխ., էջ 726-728:

<sup>41</sup> ՀԱԲ, հ. 2, էջ 244:

հել, խորհրդածել (17.13), մյուսը՝ կարծել, ենթադրել (17.14)<sup>42</sup>: Think անգլերենում միայն բայական իմաստ ունի, իսկ *միտք* գոյականական իմաստի համար գործածվում է thought բառը: Գ. Ջահուկյանը 17.13 խմբում դնում է **զմտաւ ածել** բայը, իսկ 17.14-ում՝ **ունիմ առ՝ համարել**: **Զմտաւ ածել**-ը, բացի *խորհել, խոկալ, իմանալ* իմաստներից, ունի նաև *կարծել, համարել* նշանակությունները: Հայերենում *մտածել* նշանակությամբ բայերը հիմնականում հարադրություններ են, իսկ *միտ* բառով կազմված են հարադրություններ՝ *միտ առնել, միտ դնել, միտս դնել, ի մտի դնել, ի միտ առնուլ, ի միտս գալ, զմտաւ ածել, ընդ միտ մտանել, ի մտաց անկանել* և այլն, որոնք արտահայտում են իմաստային տարբեր նրբերանգներ<sup>43</sup>: Հետաքրքիր է, որ անգլերենում ևս think բառը, տարբեր նախդիրներով գործածվելով, արտահայտում է այնպիսի իմաստներ, որ շատ մոտ են հայերեն հարադրությունների նշանակություններին. օրինակ՝ **to call/bring something to mind** – հայ. *մտաբերել*, **to make up one's mind (about something)** – հայ. *ի մտի դնել հաստատել, չճշել*: Այսինքն՝ հ.-ե. լեզուներում այս արմատը իմաստային նմանատիպ զարգացումներ է ունեցել:

Մյուս բայը, որին ուզում ենք անդրադառնալ, understand/ **հասկանալ** բայն է: Գ. Ջահուկյանը այս ենթախմբում, բացի **հասկանալ, ըմբռնել, իմանալ** բայերից, նշում է նաև **մանել** բայը, որը ինքն է ստուգաբանել կապելով հ.-ե. \*men- արմատին, չնայած ավելացնում է նաև «եթե այն **մանել** բայի փոխաբերական գործածությունը չէ»<sup>44</sup>: Աճառյանը **մանել** բայի **մանի** ձևն է միայն նշում՝ գրելով «խօսող» և ավելացնում է, որ կա միայն Երեմիա Մեղրեցու բառարանում<sup>45</sup>: **Մանել** բայը Ս.Մալխասեանցը բացատրում է *հաս-*

<sup>42</sup> C.D.Buck, *A Dictionary of selected Synonyms in the principal Indo-European Languages*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1949, p. 12002-12006.

<sup>43</sup> Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1987, հ. 2, էջ 281-282 (այսուհետև՝ ՆԲՀ):

<sup>44</sup> Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*: Նախագրային ժամանաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1987, էջ 278 (այսուհետև՝ ՀԼՊ):

<sup>45</sup> ՀԱԲ, հ.3, էջ 253:

կանալ և համարում է ծածկալեզվում գործածվող բառ<sup>46</sup>: Մանել բայը իբրև **հասկանալ** բայի հոմանիշ բերված է նաև Ա.Սուքիասյանի հոմանիշների բառարանում<sup>47</sup>: Եթե ճիշտ է Գ. Զահուկյանի՝ **մանել** բայի հ.-ե. \*men- նախաձևին հանգելու ենթադրությունը, կարելի է եզրակացնել, որ \*men- արմատը հայերենում արտացոլվել է ն՝ **մանել**, և՝ **իմանալ** տարբերակներով:

Հետաքրքիր է հայերեն **մոռանալ** բայի՝ հնդեվրոպական լեզուներում եղած համապատասխանությունները: Կ. Բաքի բառարանում 17.32 համարը forget բայն է: Հ. Աճառյանը **մոռանալ** բային նվիրված բառահոդվածում գրում է, որ ստուգաբանել են Ս. Տերվիշյանը և Ս. Բուզգեն միմյանցից անկախ՝ համարելով բնիկ հնդեվրոպական արմատ՝ հ.-ե.\*mer-, \*mer-s- նախաձից<sup>48</sup>: Յ.Պոկոռնու բառարանում բերվում են այդ արմատի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուների՝ հին հնդկերենի, գոթերենի, հին վերին գերմաներենի, հին ֆրիզերենի, լիտվերենի համապատասխանությունները: Չկան անգլերենի՝ այդ արմատից կազմված բառեր<sup>49</sup>: Forget-ը անգլերենի ստուգաբանական բառարանում բացատրվում է *մոքում որևէ բան վերականգնել ձախողելը, մտաբերելու ուժ չունենալ, չկարողանալ հիշել*. բայի ծագման մասին նույն բառարանում ասվում է, որ այն կազմված է for- *հեռու, հակառակ* և \*gietan< get *բռնել* արմատներից. վերջինի համար վերականգնում են \*ghend, \*ghod- նախաձևերը (*վերցնել, բռնել* իմաստներով), որից կազմվում է un-get, և ունի *հիշողությունից՝ մոքից կորցնել՝ հանել* իմաստը: Բերվում են հին սաքսոներեն fargetan, դանիերեն vergeten, գերմաներեն vergessen՝ բոլորն էլ *մոռանալ* իմաստով<sup>50</sup>:

Հնդեվրոպական այլ լեզուներում *մոռանալ* իմաստն արտահայտվում է այլ արմատներից կազմված բառերով. օրնակ՝ Յ.Պոկոռնու բառարանում բերվում է \*lā-նախաձից հունարենի

<sup>46</sup> Ս. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, 1945, հ. 3, էջ 251:

<sup>47</sup> Ա.Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Ե., 1967, էջ 370:

<sup>48</sup> ՀԱԲ, հ.3, էջ 346:

<sup>49</sup> Յ.Պոկոռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 737-738:

<sup>50</sup> www.etymoline.com

ևն, որը. *λάθω* ձևերը՝ *գաղտնի լինել, մոռանալ* իմաստով: Նույն արմատից է լատիներենի *lateō*, *ēre թաքնվել, պահվել* իմաստով<sup>51</sup>: Իսկ հ.-ե. \*mer-s-\*mor-s- արմատի \*(s)mer – *հիշել* արմատից են հին հնդկ. *smāra* *հիշել*, լատ. *memoria* *հիշողություն*, *memor* *հիշող, լավ հիշողություն ունեցող*: Պոկոռնին այս նախաձևի տակ նշում է նաև հայ. **մորմոք** բառը կրկնությամբ կազմված, և բերում է նաև հունարենի **μερμηρίζω, μέρμερος** *ծանր, դժվար, տանջալի, անտանելի* իմաստով, որոնք և՛ կազմությամբ, և՛ իմաստով մոտ են հայերենի **մորմոք** բառին<sup>52</sup>: Հ. Աճառյանը բերում է այս արմատի մասին Պոկոռնու ստուգաբանությունը, բայց ինքը որևէ կարծիք չի հայտնում<sup>53</sup>: Գ. Ջահուկյանը **մորմոք** բառի ծագման վերաբերյալ հղում է Պոկոռնուն՝ գրելով, որ նա այդ բառը հանգեցնում է հ.-ե. \*mer- *մտածել, հիշել հոգալ* նախաձևին, իսկ ինքը կապում է \*mer- *տրորել, շփել* նախաձևին<sup>54</sup>: Պետք է նշել, որ Ջահուկյանի նշած \*mer- արմատից հ.-ե. մյուս լեզուներում վկայված չեն նմանատիպ իմաստով գուցահեռներ. հմմտ. հին հնդկ. *mṛṇāti* - *տրորել, շփել, մանրացնել*, հուն. *μαραίνω* *թուլանալ*, լատ. *Mörser* *հավանք, սանդ*, *morbus* *հիվանդություն*, հին իսլ. *merja* *խփել*, սերբ. *mŕva* *փշոտ*, անգլասաքս. *mearo* *նուրբ, փխրուն*, նորվեգ. *moren*, *maren* *փտած, մզված*, իեթ. *marriattari* *մանրացրած, կտորների վերածած*<sup>55</sup>: Կարծում ենք, որ **մորմոք** իմաստը ավելի հավանական է կապել 3. Պոկոռնու նշած *մտածել, հոգալ* իմաստով նախաձևին:

Գ. Ջահուկյանի ցանկում է 17.39 հայերեն **լուծանեմ (լոյծ)** բառն է, Կ. Բաքը 17.39 նշում է *solve*: Հ. Աճառյանը **լոյծ** արմատը *հալուկ, հեղկային, հալիլուկ, ջրջրկոտ, կակուղ* իմաստներով, որից **լուծանել քանդել, արձակել**, համարում է բնիկ բառ՝ հ.-ե. \*leu- կամ \*lou- արմատից, «աճել է մեր մեջ –g°/o մասնիկով»: Այնուհետև նշում է հունարենի *λύω*՝ **լուծել, արձակել հալեցնել** իմաստներով,

<sup>51</sup> Թ. Պոկոռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 651:

<sup>52</sup> Թ. Պոկոռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 969:

<sup>53</sup> ՀԱԲ, հ. 3, էջ 349-350:

<sup>54</sup> ԼՀՊ, էջ 239:

<sup>55</sup> Թ. Պոկոռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 735-736:

սանսկ. *lunáti կտրել, հեռացնել*, *luná- կտրած*, *lavi մանգաղ*, լատ. *luō վճարել*, *re-luō լուծել*, *so-lvo լուծել, բաժանել*, *luēs լուծույթ, անմաքուր հեղուկ*<sup>56</sup>: Գ.Ջահուկյանը **լոյծ** բառը կապում է հնդեվրոպական \**leug'- կտրել, խախտել* արմատին՝ համեմատելով հին հնդկ. *rujāti կտրում է, ջարդում է*, հին անգլ. *to-lūcan քայքայել, կործանել*, լիտվ. *lauėti կտրել*<sup>57</sup>:

Հնդեվրոպական լեզուների ստուգաբանական բառարաններում (և՛ Պոկոռնու, և՛ Ստարոստինի, և՛ Ուոսկինսի) \**leu-* արմատի համար բերվում է բաժանել (*делить*) իմաստը<sup>58</sup>: Յ.Պոկոռնու բառարանում \**leu-* նախաձևից ծագած արմատների մեջ չի նշվում հայերեն **լոյծ**-ը, բայց Հ.Աճառյանի՝ հ.-ե. մյուս լեզուներից բերած ձևերը իրենց իմաստներով այդ բառահոդվածում առկա են<sup>59</sup>: Անգլերենի ստուգաբանական բառարանում *ևս solve* բառի համար բերվում է նախահնդեվրոպական \**se-lu-*, որի *se-*ն \**s(w)e-* անդրադարձ դերանունն է, իսկ *lu-*ն հանգում է հ.-ե. \**leu-* *կորցնել, բաժանել, մասնատել* արմատին<sup>60</sup>: Ո՛չ Պոկոռնին, ո՛չ Ջահուկյանը և Աճառյանը որևէ օրինակ չեն բերում սլավոնական լեզուներից: Այնինչ Մ.Ֆասմերի բառարանում ռուսերեն *лучить, лучу* բառերը ունեն *բաժանել, առանձնացնել* իմաստները. նա բերում է նաև հին սլավ. *лжчити*, հուն. *χωρίζεις*, բուլղ. *лъча* *առանձին, անջատ*, սերբախորվաթ. *лѹчити, лѹчѹм* *առանձնացնել*, սլովեն., չեխ. *ločiti*, սլովակ. *lúčiť*, *բաժանել, առանձնացնել* իմաստներով՝ բոլորն էլ նախասլավոններեն \**ločiti*-ից<sup>61</sup>: Կարծում ենք, որ այս արմատը առկա է նաև սլավոնական լեզուներում, բայց գործածական են նախաձևնցավոր *отлучить, разлучить* ձևերը: Նախասլավոններենի *ločiti* *առանձնացնել, անջատել* իմաստով կա նաև սլավոնական լեզուների ստուգաբանական բառարանում, որտեղ բերվում են ոչ միայն հին սլավ-

<sup>56</sup> ՀԱԲ, հ.2, էջ 293:

<sup>57</sup> ՀԱԲ, էջ 300:

<sup>58</sup> [www.proto-indo-european.ru](http://www.proto-indo-european.ru)

<sup>59</sup> Յ.Պոկոռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 681:

<sup>60</sup> [www.etymoline.com](http://www.etymoline.com)

<sup>61</sup> **М.Фасмер**, *Этимологический словарь русского языка*, М., Изд-во «Прогресс», т. 2, 1986, с. 536-537.

վոներենի և եկեղեցասլավոներենի, այլև սլավոնական լեզուների  
բարբառների՝ այդ բառի ձևերը<sup>62</sup>:

---

<sup>62</sup> *Этимологический словарь славянских языков. праславянский лексический фонд*,  
М., «Наука», 1990, Выпуск 16, с.132-133.

## ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ Հ.-Ե. ԾԱԳՄԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇ ԲԱՅԵՐԸ

Հնդեվրոպական հոմանիշ արմատների ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները ամբողջական և սպառնիչ համարել չի կարելի ինչպես հ.-ե. նախալեզվի, այնպես էլ հ.-ե. առանձին լեզուների համար:

Հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշ արմատների վերաբերյալ միակ ընդգրկուն աշխատությունը Կ.Դ.Բաքի բառարանն է<sup>1</sup>: Բառարանում տեղ գտած հ.-ե. լեզուների հոմանիշ արմատները խմբավորված են ըստ թեմատիկ խմբերի: Բաքն առանձնացրել է 22 թեմատիկ խումբ՝ համապատասխան ենթախմբերով: Նա օգտվել է մինչ իր այդ բառարանի կազմումը հրատարակված ստուգաբանական բառարաններից, մասնագիտական հանդեսներում զետեղված նյութերից, հնդեվրոպական առանձին լեզուների վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններից: Բաքի բառարանում հայերենի նյութը քիչ է ընդգրկված: Ինչպես հայտնի է դառնում հեղինակի կողմից օգտագործված գրականության ցանկից, նա հայերենի հ.-ե. արմատների մասին տեղեկությունները քաղել է Հ. Հյուբշմանի «Հայերենի քերականություն»-ից<sup>2</sup>, Ե. Լիդենի հայագիտական ուսումնասիրություններից<sup>3</sup> և այլ լեզուների ստուգաբանական բառարաններում հայերենի վերաբերյալ տեղ գտած տվյալներից: Բացի այդ՝ Բաքն իր բառարանի առաջաբանում գրում է, որ հ.-ե. մի քանի ‘փոքր’ (minor) լեզուների, ինչպիսիք են ալբաներենն ու հայերենը, ինչպես նաև հնդկական և իրանական ժամանակակից լեզուների ձևերը դուրս են մնացել քննության շրջանակներից՝ բացառյալ առանձին հիշատակությունները<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Տե՛ս **Buck C.D.**, A Dictionary of selected Synonyms in the principal Indo-European Languages, The University of Chicago Press, Chicago Illinois, 1949:

<sup>2</sup> Տե՛ս **H.Hübschmann**, Armenische Grammatik, I-II, Leipzig, 1895–1897:

<sup>3</sup> Տե՛ս **E.Liden**, Armenische Studien, Göteborg, 1906:

<sup>4</sup> Տե՛ս C. Buck., նշվ. աշխ., էջ XI:

Հայերենի համանիշ արմատները առաջին անգամ ամբողջականորեն ամփոփվում և դասակարգվում են Գ. Ջահուկյանի կողմից<sup>5</sup>: Հետևելով Բաքի կատարած թեմատիկ դասակարգմանը՝ նա կատարում է հայերենի համանիշ արմատների բառաիմաստային խմբավորում՝ ընդգրկելով ինչպես գրաբարյան և միջինհայերենյան բառապաշարը, այնպես էլ աշխարհաբարի և հայերենի բարբառների ընձեռած նյութը:

Բաքի կատարած դասակարգումը (22 խումբ) Գ. Ջահուկյանը լրացնում է՝ առանձնացնելով ևս մեկ թեմատիկ խումբ՝ 23-րդը. այդ խմբում նա ընդգրկում է դերանունները և սպասարկու բառերն ու մասնիկները: Նույն աշխատության մեջ Գ. Ջահուկյանն անդրադառնում է նաև հնագույն հայերենի բառային տարբերակներին, ավելի ստույգ՝ բառիմաստային տարբերակներին՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով տարբեր բառերով նույն կամ մերձավոր իմաստների արտահայտությանը:

Գ. Ջահուկյանը չի անդրադառնում համանիշ արմատների իմաստային-կառուցվածքային քննությանը. նա գրում է. «Տարածական (իմա՝ բարբառային-Ն.Ս.) տարբերությունների կողքին համանիշային շարքերը պիտի արտահայտեին նաև գործառական, ոճական կամ իմաստային սովորական տարբերություններ: ... Ապագային թողնելով այս բոլոր տարբերությունների հանգամանալից քննությունը՝ այստեղ բերենք դասական հայերենի հուշարձաններում առկա այն համանիշային շարքերը..., որոնք կարող էին հատուկ լինել նաև հնագույն հայերենին, մասնավորապես նրա զարգացման ուշ փուլին»<sup>6</sup>:

Մեր նպատակն է քննության առնել հին հայերենի (գրաբարի) հ.-ե. ծագման համանիշ բայերը՝ փորձելով պարզել նրանց իմաստագործառական տարբերություններն ու առանձնահատկությունները: Այստեղ կանդրադառնանք միայն *ածեմ-բերեմ*, *ամամ-լնում*, *ազանիմ-զգենում* համանիշ բայագույգերին:

---

<sup>5</sup> Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» Ե., 1987:

<sup>6</sup> Անդ, էջ 388-389:

Հայերեն<sup>7</sup> ածեմ բայը հանգում է հ.-ե. \*aġō- «քշել, վարել, տանել» նախաձևին<sup>8</sup>: Հնդեվրոպական մյուս լեզուներում այս արմատն արտացոլված է «տանել, քշել, վարել», իմաստներով, ինչպես հինդկ. ájati, ավ. azaiti, հուն. ἄγω, լատ. agō, թոյս. U. F āk, օսկ. acum, ումբր. aitu և այլն: Հնդեվրոպական այս արմատի -to-ով աճած դերբայական ձևերն առկա են հունարենում՝ ἄκτορ, լատիներենում՝ āctor, āctus, կելտ. \*amb(i)-aktos, որից գոթ. andbahts, հին վերին գերմ. am-baht, բոլորն էլ «ծառա, սպասավոր, լրաբեր, բանագնաց» նշանակություններով: Այս արմատի օ-ով հիմքից են համարվում հուն. ἄγος «առաջնորդ», στρατ-αγός, ատտիկյան-իոնական στρατ-ηγός, հնարավոր է նաև ἡγεμῶν, դորիական ἄγεμῶν, «առաջնորդ» իմաստով բառերը: Հին հայերենում այն պահպանված է միայն բայական իմաստով: Հայերենում *ածեմ* բայի նախնական իմաստն է եղել *բերել*. այն գործածվել է նաև «փոխադրել, տանել, վարել» նշանակություններով: Բայց այս բայն ունեցել է ոչ թե որևէ բան, որևէ իր մի տեղից մյուսը տանելու, բերելու, փոխադրելու ֆիզիկական իմաստ, այլ արտահայտել է ավելի շուտ ուղեկցելու, մի տեղից մի այլ տեղ գնալու, տանելու գործողությունը ի կատար ածելուն նպաստելու, հետը գնալով առաջնորդելու իմաստները: Այդ են վկայում *ածեմ* բայի գործածության օրինակները գրաբարյան (Խորենացի, Եզնիկ, Եղիշե, Ագաթանգեղոս, Փարպեցի) գրավոր հուշարձաններում, ինչպես նաև *ածեմ* բայով կազմված հարադրությունները (հմմտ. գմտաւ ածել, ակն ածել, ի յայտ ածել, ի կերպարանս ածել, ի գոյ ածել և այլն):

Հայերենի *բերեմ* բայը հանգում է հնդեվրոպական \*bher- նախաձևին, որի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուներում պահպանված գուգահեռներն ունեն «բերել, կրել» իմաստները. օրինակ՝ հինդկ. bhárati, ավ. baraiti, հայրսկ. baranty, հուն. φέρω, փոյոյդ. αβ-βερει, լատ. ferō, ավր. bie, գոթ. baira- բոլորն էլ «բերել, կրել» նշանա-

<sup>7</sup> Հայերեն ասելով նկատի ունենք հին հայերենը կամ գրաբարը:

<sup>8</sup> Հնդեվրոպական նախաձևերը բերվում են ըստ Յու. Պոկորնու ստուգաբանական բառարանի (Ju. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, Bern und München, 1959):

կույթուններով: Ինչպես հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում, այնպես էլ հայերենում այս արմատն արտացոլված է նաև գոյականական *բար, բերք* (պտուղ, արդյունք) իմաստներով: Հեկսլավ.-ում *berǫ* բայն արտացոլված է նաև *զումարել, հավաքել*, նաև *վերցնել* իմաստներով: Ինչպես հայտնի է դառնում *բերեմ* բայի գործածությունների քննությունից, այն կիրառության շատ ավելի լայն շրջանակ է ունեցել՝ իր մեջ ներառելով նաև *ածել* բայի իմաստները: Այն գործածվել է ն՝ որևէ իր մի տեղից մյուսը տանելու, տեղափոխելու, ն՝ մեկին մի տեղ առաջնորդելու իմաստներով: Հավանաբար այս հանգամանքով է բացատրվում *ածել* բայի «բերել» իմաստով կիրառությունների հետագա սահմանափակումը, և հետգրաբարյան բառարաններում արդեն *ածել* բայի համար *բերել* իմաստը չի նշվում: «Արդի հայերենի բացատրական» բառարանում արդեն այս իմաստները վկայված չեն: Համանման իմաստային զարգացումներ նկատվում են նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում: Բաքի բառարանում ն՝ *carry* (կրել, տանել, փոխադրել), ն՝ *bear* (կրել, դիմանալ, տանել, ծնել, պտուղ տալ), ն՝ *bring* (բերել) իմաստների համար բերվող բառահոդվածներում բերվում են նույն լատ. *fero*, հուն. *φέρω* բայերը. հուն. *ἄγω* ձևի համար նշվում է, որ այն գործածվում է «գլխավորապես կենդանի արարածների համար»<sup>9</sup>:

Նույն երևույթը առկա է նաև գերմանական լեզուներում. Բաքը գրում է «... մի ժամանակ գերմանական լեզուների համար ընդհանուր *carry* «կրել, տանել, փոխադրել» իմաստները, որոնք արտահայտվում էին \**ber-* արմատին հանգող բառերով, այժմ մասամբ սահմանափակված են (օր. դանիերեն *baren*, ն.վ.գերմ. *gefären* նշանակում են *բերել երեխաներ*, նոր անգլերենում *բերել* իմաստով *bear* բայը նշանակում է *տոկալ, դիմանալ, համբերությամբ տանել*, բայց ոչ այլևս ընդհանուր *carry* «բերել, կրել» իմաստով<sup>10</sup>: Իսկ *բերել* իմաստի համար գործածական են *bring, carry* բայերը:

*Bear* բայը գործածվում է նաև հարադրություններում՝ օր. *bear in mind*: Հետաքրքիր է, որ իմաստային նույն առանձնահատկույթ-

<sup>9</sup> Տե՛ս **C. Buck**, նշվ. աշխ., էջ 707:

<sup>10</sup> Անդ:

յունն առկա է նաև հայ. *զմտաւ ւածել* հարադրության մեջ, որը և՛ իմաստով, և՛ բառակազմական կաղապարով համընկնում է գերմանական լեզուներում առկա զարգացումներին:

Կ. Բաքի նշած իմաստային զարգացումը *bear* բայի համար նոր անգլերենում (ծնել, պտուղ տալ) նկատելի է նաև հայ. *ւածել* բայի հետագա իմաստային զարգացումների մեջ<sup>11</sup> ած «ծիլ, ընծյուղ», ածել (ծու), ած-ու «մարգ» և այլն:

Այսպիսով, *ւածեմ* և *բերեմ* բայերը, չնայած իմաստային մերձավորությանը, ունեցել են գործառական տարբեր ոլորտներ. *բերել* բայը ավելի լայն իմաստ է արտահայտել և ավելի լայն կիրառություն է ունեցել, որի հետևանքով էլ *ւածեմ* բայի գործածության շրջանակները նեղացել են, իսկ *բերեմ* բայը ներառել է նաև *ւածեմ* բային հատուկ *բերել* նախնական իմաստային նրբերանգները: Դրանով են պայմանավորված *ւածեմ* բայի հետագա իմաստային զարգացումները (թափել, լցնել, նվազել ևլն):

Հին հայերենում *լցնել* իմաստով գործածվել են երկու բայ՝ *ամամ* և *լնում*: *Ամամ* բայի հնդեվրոպական վերականգնվող նախաձևի մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Վերականգնում են ինչպես \*am- նախաձևը՝ «բռնել» իմաստով (Յու. Պոկոռնի), այնպես էլ \*sem նախաձևը՝ «լցնել» իմաստով (Պետերսոն, Ջահուկյան):

Հ.Աճառյանը նշում է, որ ավելի հարմար է \*am- նախաձևի համար ոչ թե «բռնել», այլ «լցնել» իմաստի վերականգնումը<sup>12</sup>: Պոկոռնու բառարանում \*am- «բռնել» իմաստով նախաձևից են համարվում հինդկ. *amatram աման, կուժ*, հայ. *աման* և որոշակի վերապահությամբ՝ նաև լատ. *ampla* «բռնակ»: Այնինչ Յու. Պոկոռնու բառարանում նշվում է նաև \*sem- նախաձևը, որի համար կանխադրվում է «լցնել» իմաստը: Այս արմատին են հանգում հուն. ἄμυ «դույլ», ἄμυς «գիշերային աման», ἄμνιον «բաժակ՝ զոհի արյունը լցնելու համար», իւէթ. *həan-* «լցնել», լատ. *sentina* “Kielwasser” (նավակողերի այն գիծը, որը նշում է ջրի մեջ սուզվելու չափը). այս

<sup>11</sup> Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայրեն արմատական բառարան, հ. I, Ե., 1971, էջ 101:

<sup>12</sup> Տե՛ս անդ., էջ 143:

նախաձևից են նաև հին իռլ. *sem-* «լցնել», լիտվ. *samiū, sėmti* «ամանով ջուր վերցնել, լցնել», *sámtis-* «ջուր վերցնելու բաժակ» և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, հնդեվրոպական *\*sem-* արմատի՝ մյուս լեզուներում պահպանված բոլոր գուգահեռներն էլ ունեն հեղուկի համար նախատեսված տարողություն, հեղուկ (ջուր, արյուն) որևէ տեղից վերցնելու, լցնելու բաժակ, աման իմաստները:

*\*am* «բռնել» նախաձևին հանգող արմատներ ենթադրվում են միայն հայերենի, հին հնդկերենի համար, մինչդեռ *\*sem* «լցնել» իմաստով արմատը գուգահեռներ ունի հնդեվրոպական ավելի շատ լեզուներում: Հայերենի *ամ* բայարմատից է ծագում նաև հայ. *աման* գոյականը, որը հայերենում միակ բնիկ հնդեվրոպական ծագման բառն է «տարողություն, աման» իմաստով՝ նախապես նշանակելով միայն աման՝ հեղուկ լցնելու համար, իսկ հետագայում տեղի է ունեցել իմաստի ընդլայնում, ինչպես գինեման, խնկաման, նույնիսկ՝ ոսնաման:

Ինչո՞ւ է ավելի նպատակահարմար «լցնել» իմաստով *\*sem-* նախաձևի կանխադրումը: Աճառյանը նշում է, որ այդ իմաստը ավելի հարմար է, բայց չի հիմնավորում իր այդ միտքը: Փորձենք հիմնավորել:

Հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում *աման, կաթսա, սկուտեղ, անոթ, թավա, ափսե* և նման իմաստներով բառերի (նաև Բաքի բառարանում նշված բառերը նկատի ունենալով) քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք սովորաբար ծագում են *եռալ, այրել, ուղղել, հարթել, թեքել, ծռել, կորացնել, շերեփով լցնել, լցնել, սփռել, խմել* իմաստներով բայերից. հմմտ. հուն. *πιτῆσαι* – «սկսահակ» – *πίνω* – «խմել» արմատից, լատ. *patina* «տափակ աման» (սփռել, տարածել), հուն. *λεκανή*, լատ. *lank* – թաս, տաշտ (թեքել, ծռել, կորացնել բայերից և այլն): (Այլ լեզուներում ևս նման օրինակներ կան):

Սա ցույց է տալիս, որ տիպաբանորեն ևս *աման, աման* բառերի ծագումը «լցնել» իմաստով նախաձևին հանգեցնելը ավելի հավանական է, քանի որ «բռնել» իմաստով արմատից ծագած «աման» իմաստով գոյականներ չեն վկայվում հնդեվրոպական լեզուներում:

Հայերենում «լցնել» իմաստ ունեցող մյուս բայը *լնում*-ն է: Ի տարբերություն *ամամ*-ի՝ *լնում* բայը թե՛ հայերենում, թե՛ հնդեվրոպական մյուս լեզուներում շատ լայն տարածում ունի. այդ բայը հանգում է հնդեվրոպական \*plē- նախաձևին, որը վկայված է սնսկր. prā, piparti, pṛnāti «լցնել, հագեցնել, լիացնել», pūrṇa-, prāṇa «լի», հայրսկ. paru-, «շատ», զենդ. par «լցնել», pəṛəna «լի», հուն. πλήρ «լի», πλήρως «լցնել, լրացնել», հիով. linaim «լնում», գերմ. füllen «լցնել», լիթվ. pilnas «լի», հւլ. plnũ, ռուս. полно, полный «լի» և այլն: Ինչպես նկատելի է, \*plē- նախաձևը հնդեվրոպական մյուս լեզուներում վկայված է և՛ r-ով, և՛ n-ով աճած ձևերով:

Հայերենում այս արմատից ծագել են *լի* «լցված, լրիվ, ամբողջ», *լնում* «լցնել», *լիք* «լրումն, բովանդակություն» ձևերը: Հայերենը ներկայացնում է հնդեվրոպական արմատի և՛ արմատական՝ *լի*, և՛ r-ով (լիր, լրումն), և՛ n-ով աճած ձևերը՝ *լն*-ում:

Ինչպես հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, այնպես էլ հայերենում հնդեվրոպական այս արմատից ծագած աման, տարողություն, որի մեջ լցնում կամ լցվում է որևէ բան, իմաստով գոյականներ չկան:

Հին հայերենում *լնում* բայի լայն կիրառությունը գործածությունից դուրս է մղել *ամամ* բայը: Բայց *աման*-ը, ինչպես նշվեց, միակ բնիկ հայերեն բառն է:

Հայերենում *հագնել* իմաստով գոյություն ունեն երկու բայ՝ *ագանիմ* և *զգենում*:

Հայերեն *զգենում* բայը հանգում է հնդեվրոպական \*yes- «հագնել» արմատի \*yes-nu- ձևին: Հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում այն ունի գուգահեռներ՝ հինդկ. vāsātē «հագնել», ավ. waste, vanhaiti «հագնել», հինդկ. vāsana-, ավ. vanhana «հագուստ, զգեստ», հուն. ἔνυσσι «հագնել», լատ. vestis «հագուստ», գոթ. wasjan «հագնել», wasti «հագուստ», մվգերմ. wester «կնունքի՝ տոնական հագուստ» և այլն:

Ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքի վրա, որ բալթիկ-սլավոնական լեզուներում այս նախաձևից առաջացած «հագնել» իմաստով որևէ ձև վկայված չէ: Հագուստ իմաստով բալթիկ-

սլավոնական լեզուների ձևերը հանգում են հնդեվրոպական *դնել* իմաստով նախաձևին (деть, одеть, надеть և այլն)<sup>13</sup>:

Հնդեվրոպական լեզուներում արտացոլված այդ արմատին հանգող բառերը ունեն «հագնել, զգեստ» նշանակությունը, ընդ որում *հագնել* այս դեպքում նշանակում է *հագնել զգեստ* և ոչ թե, ենթադրենք, կոշիկ:

*Հագնել* իմաստով հնդեվրոպական ծագման մյուս բայը *ազանհիւ*-ն է: Նույն *ազանհիւ* արմատից է ագուցանել «հագցնել, օղակի մեջ անցկացնել» բայը<sup>14</sup>:

*Ազանհիւ* բայը հանգում է հնդեվրոպական \*eu- «ձգել՝ քաշել, հագնել՝ վրան քաշել շոր՝ հագուստ՝ կոշիկ», \*ou-tlā «կապ» արմատին: Հնդեվրոպական լեզուներում այս արմատն արտացոլված է տարբեր իմաստներով՝ ավ. αουθρα «կոշիկ», լատ. ex-uo «հագնել», ind-uviae «հագուստ, զգեստ», ind-uvium «ծառի կեղև», լիտվ. aviù, -ēti «կոշիկ հագնել», aũklė «կոշիկի քուղ, կապ», եկսլավ. izuju, izuti «կոշիկ հանել», հեկսլավ. obujo, obuti «կոշիկ հագնել» և այլն:

Հայերենում *հագնել*, *հագուստ*, *զգեստ* նշանակությամբ հոմանիշների առկայությունը պայմանավորված է այդ արմատների իմաստային-կիրառական տարբերություններով:

*Ազաիւ* բայի համար ՆՀԲ-ում բերվում են հետևյալ իմաստները. «զգենլի ինչ առնուլ զանձամբ, յոտս կամ յայլ մասն մարմնոյ»<sup>15</sup>: Բերված բնագրային օրինակներում կան և՛ հագուստ, և՛ կոշիկ հագնելու իմաստով կիրառություններ:

*Զգենում* բայի համար բերվում են «ազանել, արկանել զիւրև. զգածիլ, ունիլ, կրել յանձին, առնուլ զանձամբ. հագածիլ. զարդարիլ»<sup>16</sup>:

Կարելի է ենթադրել, որ *ազանհիւ*-ն ունեցել է ավելի լայն իմաստ՝ նշանակելով հագնել և՛ կոշիկ, և՛ հագուստ. հմմտ. հնդեվ-

<sup>13</sup> Տե՛ս **М. Фасмер**, Этимологический словарь русского языка (в четырёх томах), т. 1, Москва, 1986, էջ 509:

<sup>14</sup> Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, էջ 75:

<sup>15</sup> ՆՀԲ, հ. I, էջ 2:

<sup>16</sup> Անդ, հ. I, էջ 727:

րոպական \*eu, \*ou-elā արմատին հանգող հայերենի *աւղ, օղ* «կոշիկ» իմաստով բառերը, ինչպես նաև *աւթոց* «ծածկոց» իմաստով բառը:

*Ջգենում* բայը գործածվել է միայն զգեստ հագնել իմաստով. հավանաբար այն հատուկ է եղել ավելի բարձր, վսեմ ոճին. հմմտ. գերմանական լեզուների «կնունքի՝ տոնական հագուստ» և հայերենի «զարդարիլ» իմաստները:

Նույն արմատից ծագած *զգեստ* գոյականը նույնպես *հագուստ* բառի համեմատությամբ հիմա էլ ավելի տոնական հագուստ իմաստն է արտահայտում: *Ազանիմ* բայի հետագա հնչյունական փոփոխությունները ևս պետք է բացատրել այդ բառի ավելի լայն և հաճախական գործածությամբ:

Հայերենի հնդեվրոպական ծագման հոմանիշ բայերի իմաստային և գործառական ոլորտների քննությունը թույլ է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

ա. հոմանիշ արմատներից մեկը, ունենալով բառակազմական ավելի լայն հնարավորություններ և իմաստային շատ նրբերանգներ, դուրս է մղում մյուսին, և վերջինս սկսում է գործածվել իր մեկ, ավելի նեղ իմաստով (հմմտ. ամամ–լնում, ածեմ–բերեմ).

բ. հոմանիշները տարբերվում են գործառական ոլորտների բաշխմամբ (հմմտ. ազանիմ–զգենում):

## ՎԱՅԹԵԼ/ՎԱԹԵԼ/ՎՈԹԵԼ

Հայերեն *վայթել*, *վաթել* բայերն ունեն «թափել (ջուր, արյուն), հոսել, հոսեցնել», իմաստները: Էդ. Աղայանը «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» *վաթել* «թափել, հոսեցնել», բայը բերում է գավառական նշումով<sup>1</sup>, իսկ *վայթել*-ը հղում է *վաթել*-ին<sup>2</sup>: *Ոթել* բայը (ռջ՝ *վոթել*)՝ դարձյալ նույն իմաստներով բերվում է արևմտահայերեն նշումով<sup>3</sup>:

Ստ.Մալխասյանը «Հայերեն բացատրական բառարանում» *վաթել* բայը հղում է *վայթել*, *վոթել* ձևերին՝ «թափել, հեղուլ, դուրս թափել» իմաստներով: Նա բերում է նաև *վայթուկ* «տղամարդու սերմ», *վիթել*, *վիթվիթ* «արագաշարժ, ճապուկ», *վայթվթել* (կրկնավոր ձև *վայթել*-ից) «թափթփել, թափթփվել» իմաստներով՝ բոլորն էլ բարբառային նշումով<sup>4</sup>:

Ռ. Ղազարյանը և՛ «Գրաբարի բառարանում»<sup>5</sup>, և՛ «Գրաբարի հոմանիշների բառարանում» բերում է միայն *վայթել* բայը՝ «թափել, հեղուլ» իմաստներով<sup>6</sup>, իսկ *վաթել*-ը՝ գրաբարյան *վայթել* հղումով, տեղ է գտել «Միջին հայերենի բառարանում»<sup>7</sup>:

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում բերվում են *վաթել* (տե՛ս *վայթել* նշումով) և *վայթեմ*, նաև ռամկական համարվող *վաթել*, *վոթել* բայերը՝ «ի դուրս թափել, արտաքս հեղուլ, դատարկել» իմաստներով<sup>8</sup>:

---

<sup>1</sup> Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 1351:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 1355:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 1129:

<sup>4</sup> Ստ. Մալխասեանց, Հայերէնբացատրականբառարան, հ, 4, Եր., 1945, էջ 295 (այսուհետև՝ ՀԲԲ):

<sup>5</sup> Ռ. Ղազարյան, Գրաբարիբառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 1330:

<sup>6</sup> Ռ. Ղազարյան, Գրաբարիհոմանիշներիբառարան, Եր., 2006, էջ 626:

<sup>7</sup> Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հ. Բ, Եր., 1982, էջ 363:

<sup>8</sup> Գ. Աւետիքեան, Խ. Միւրմէլեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 778 (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

Հր. Աճառյանը «Հայերեն արմատական բառարանում» բերում է *վայթել* բայը՝ «դուրս կամ ցած թափել, պարպել» իմաստներով, և *վայթել, վոթել, վիթեալ* ձևերը՝ ռամկական նշումով<sup>9</sup>: Հր.Աճառյանն այն համարում է անհայտ ծագման բառ:

*Վայթեմ* բայի ստուգաբանությանն անդրադառնում է Գ. Ջահուկյանը «Очерки по истории дописьменного период армянского языка» աշխատության մեջ: Խոսելով հ.-ե. \*ս-ի՝ հայերենում օրինաչափ արտացոլումներից ունեցած շեղումների մասին՝ նա նշում է, որ հ.-ե. \*ս-ին հայերենում կարող են համապատասխանել նաև վ, բ, կ՝ օրինաչափորեն սպասվող գ-ի իմաց:

*Վայթեմ* բայը (արմատի *վաթ-*, *վոթ-*, *վեթ-* տարբերակներով)՝ «հոսել, թափել, հոսեցնել» իմաստներով, նա համեմատում է լատ. *ūvidus* «թաց, խոնավ», *ūmecto* «խոնավացնել, թրջել», հին իսլ. *vokr* «խոնավ», *vakva*, *vekkja* «թափել (արյուն)», հին հնդկերեն *uksáti* «խոնավացնում է» ձևերի հետ և հանգեցնում է հ.-ե. \**uēg*<sup>10</sup>-, -t- «խոնավ, խոնավացնել» նախաձևին<sup>10</sup>:

Իհարկե, «թաց, խոնավ, խոնավացնել» իմաստներով արմատը կարող էր ունենալ «թափել, հոսել, հոսեցնել» իմաստային զարգացումները: Բայց, կարծում ենք, *վայթել, վաթել* բայերի համար թերևս ավելի հավանական է ենթադրել հ.-ե. \**uēdo*- <\*(a)*uēd*- «ջուր, թրջել, խոնավացնել, հոսել», նախաձևից ծագած լինելը. այս նախաձևից է ծագած համարվում նաև հայերեն *զետ* բառը՝ «հոսող ջուր» իմաստով<sup>11</sup>:

Հ.-ե. \**uēdo*- արմատը զուգահեռներ ունի հ.-ե. գրեթե բոլոր լեզուներում:

Վ.Վ. Իվանովը, խոսելով հ.-ե. \**uēd*- «ջուր» արմատի՝ խեթերեն զուգահեռների մասին, նշում է, որ խեթերենում պահպանվել են այս անվանական ամատի հ.-ե. արխաիկ տարաիմք՝ *r/n*

<sup>9</sup> Հր.Աճառյան, Հայերենարմատականբառարան, հ. 4, Եր., 1979, էջ 300 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>10</sup> Գ. Դժաույան, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр.265.

<sup>11</sup> Տե՛ս նաև Գ. Ջահուկյանի նշվ. աշխ., էջ 91:

հերթագայությամբ տարբերակները<sup>12</sup>. r/n հերթագայությունը հունարենում արտացոլվել է իբրև -r-: \*-pt->ατ-: ὕδωρ:ὕδ-ατ-οσ.

Այս արմատին են հանգում հին հնդկերեն *udan* «ջուր», լատիշերեն *udris* «ջրասամույր», հին հնդկերեն *udra-s* «ջրային (գետի) կենդանի», հունարեն ὕδρος «ջրային օձ, հիդրա», հին սլավոներեն *выдра*, ռուս. *выдра* և այլն<sup>13</sup>: Այս արմատից են սլավոնական լեզուների *вода*, *ведро* բառերը: Մ. Ֆասմերը բերում է նաև *ավեստ.* *udra*, հին պրուս.*wudro* գուգահեռները<sup>14</sup>: Վ.Վ. Իվանովը գրում է, որ. \**yed-* անվանական արմատը ունեցել է բայական իմաստ՝ վկայակոչելով Ա.Մեյերին, և նշում է, որ անվանական և բայական արմատները պահպանվել են հին հնդկերենում<sup>15</sup>:

Վերը բերված ձևերը թույլ են տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ հայերենում ևս հ.-ե. \**yed-* նախաձևը արտացոլվել է և՛ իբրև անվանական (*գետ*), և՛ իբրև բայական (*վայթեմ*, *վաթեմ*, *վոթեմ*) արմատ: Ընդ որում, բայական ձևերը դրսևորում են արմատի տարբեր ձայնավորումները, ինչպես և ռուսերենում՝ *вода*, *ведро*, *выдра*:

*Վայթեմ* բայը առաջին անգամ վկայված է Ագաթանեղոսի «Հայոց պատմութեան» մեջ՝ «ի վայր վայթեցին գաղիս նորա» (էջ 107)<sup>16</sup>:

*Վայթեմ-վաթեմ* բայերը ամենայն հավանականությամբ գուգահեռ գործածվող ձևեր են եղել (*այ-ա* անցումը հայերենի համար սովորական է. հմմտ. *վայր-վար*, *այր-արական* և այլն):

Ժամանակակից հայերենի բառարաններում բերվող *ոթել* ձևը՝ *վոթել*-ի փոխարեն, հավանաբար հիպերկորեկցիայի արտահայտություն է: Այս ենթադրության համար հիմք կարող է ծառայել *ոհմակ* բառի՝ բառարաններում վկայված *վոհմակ* ձևը<sup>17</sup>: *Վայթեմ-*

<sup>12</sup> **Вяч.Вс. Иванов**, Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков, т. 1, М., 2007, стр. 233.

<sup>13</sup> Նույնտեղում, էջ 235-236:

<sup>14</sup> **М.Фасмер**, Этимологический словарь русского языка, т.1, М., 1986, стр.367.

<sup>15</sup> **Вяч. Вс.Иванов**, указ. Соч., стр. 238.

<sup>16</sup> ՆՀԲ, հ. 2, էջ 830:

<sup>17</sup> ՀԱԲ, հ. 4, էջ 347:

*վայթեմ* բայի պարզական արմատը՝ *վայթ*, պահպանվել է *ջրվայթ*<sup>18</sup>, *անձրևվայթ*<sup>19</sup> բառերում:

Հր. Աճառյանը իր արմատական բառարանում *թանալ* բային նվիրված բառահոդվածում *թօնուտ* բառի բացատրության ժամանակ բերում է *անձրևոթ* բառը<sup>20</sup>: Կարելի՞ է արդյոք այստեղ տեսնել *ոթ* արմատական ձևը:

Թերևս այս բայերի հետ են կապվում նաև *վետ*, *վետվետ* բառերը, որոնց համար նշվում են «ալիքների ծուփը»<sup>21</sup>, «հոսանք կամ ծուփք, ալիքների ծածանում» իմաստները<sup>22</sup>:

Հայերեն *վայլթեմ*, *վայթեմ*, *վիթեմ* բայերի հ.-ե. ծագումը, կարծում ենք, ակնհայտ է: Հ.-ե. ծագում կարելի է վերագրել նաև հայ. *ոթիս*, բարբառներում՝ *վէթըէս*, *վօթիս* «խոնաւ տեղեր ապրող սև ժանտահոտ միջատ մը» բառին (Ստ. Մալխասյանցը բերում է նաև *ջրի ոթիս* բացատրությունը)<sup>23</sup>, մանավանդ եթե նկատի ունենանք հ.-ե. մյուս լեզուներում առկա վերը նշված ուս. *вѣтра*, հուն. «հիդրա, ջրային օձ», հին պրուսերեն *wudro*, հին հնդկերեն *udrus* «ջրային կենդանի», գուգահեռները: Եթե հնդեվրոպական լեզուներում այդ արմատից կարող էին ծագել ջրային կենդանի նշանակությամբ բառեր, ապա հայերենում էլ այն կարող էր ունենալ «խոնավ տեղերում բնակվող միջատ» իմաստային զարգացումը:

Կարծում ենք, որ *վայլթեմ*, *վայթեմ*, *վիթեմ* բայերի հետ իմաստային մերձավորություն են դրսևորում հայերեն *վէժ*, *վիժեմ*, *վիժակ* բառերը:

Հր. Աճառյանը «Հայերեն արմատական բառարանում» բերում է *վէժ* «դուրս թափել, դուրս հոսիլ» արմատը, որն առանձին

<sup>18</sup> ՀԱԲ, հ.3, էջ 312(մեղբառահոդվածում) :

<sup>19</sup> ՀԲԲ, հ.1, 1944. էջ 149, հ.4, էջ 153:

<sup>20</sup> ՀԱԲ, հ.2, էջ150:

<sup>21</sup> ՀԱԲ, հ.2, էջ336:

<sup>22</sup> ՆՀԲ, հ.2, էջ 819:

<sup>23</sup> ՀԱԲ, հ.4, էջ 335:

անգործածական է, և *վիժել, վիժիլ, վիժակ, վիժանուտ* բառերը՝ առանց խոսելու դրանց ծագման մասին<sup>24</sup>:

Այս արմատը այլ լեզվաբանների կողմից (Է. Բենվենիստ, Հ. Բեյլի, Գ. Ջահուկյան) համարվել է իրանական փոխառություն<sup>25</sup>:

*Վէժ* արմատը և նրանով կազմված *վիժակ, վիժեմ, վիժանուտ* բառերը՝ համապատասխանաբար «հոսանք, սահանք», «հոսելի վայր, գահավիժել, վայրաբերել», «հոսանուտ», իմաստներով, կարծում ենք, կարելի է կապել վերոնշյալ բայերի հետ: Իմաստային մերձավորությունը ակնհայտ է, հնչյունական տարբերություններն էլ բացատրելի են:

Հ.-ե. լեզուների տվյալները հաշվի առնելով՝ կարելի է նկատել հնչյունական համապատասխանությունների տիպաբանական ընդհանրություններ, մասնավորապես պայթական/շփական տարբերակներով արմատների առկայությունը (հմմտ. ռուս. мигать-мжить, мог-у-мож-ет, видеть-вижу, логово-ложе, հայ. *օգուտ, օժիտ, մէգ-մուժ, ճետ* «զավակ, սերունդ», բրբռ. *ճիժ, տուզանել-տույժ*: Պարսկերենում էլ դ-ժ հնչյունական անցումը վկայվում է նույն բառերի բարբառային տարբերակներում՝ *վարդապետ-վարժապետ*<sup>26</sup>):

Այսպիսով՝ կարելի է հ.-ե. \**yed*-արմատից ծագած համարել հայերեն *վայթեմ* (իր տարբերակներով), *ոթիս* և *վէժ, վիժեմ* բառերը:

<sup>24</sup> Տե՛ս Լ.Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Եր., 1990, էջ 261:

<sup>25</sup> ՀԱԲ, հ. 4, էջ 335:

<sup>26</sup> ՀԱԲ, հ.4, էջ321:

Հայերեն *գուղձն* բառն ունի «հողի կոշտ, հողի խոշոր կտոր» իմաստները: «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում *գուղձն* բառը ( բերվում են նաև *գուղձ, գուձ* տարբերակները, որոնք հղվում են *գուղձն*-ին) բացատրվում է «զանգուած կամ կոշտ հողոյ. սակաւ մի հող՝ ձեռնաչափ, ոտնաչափ»<sup>1</sup>:

Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարանում» *գուղձ, գուղձն* բացատրվում են իբրև «բերանի խոռոչում և այտերի վրա առաջացող կոշտ, ուռուցք»<sup>2</sup>:

Հր. Աճառյանը «Հայերեն արմատական բառարանում» *գուղձն* բառը դնում է չստուգաբանված արմատների շարքում և հիշատակում է, որ Գր. Ղափանցյանը այն կապում է *կորդ* բառի հետ<sup>3</sup>: Հետաքրքրական է, որ *գուղձն* բառից առաջ նշվող *գուձ* արմատը Հր. Աճառյանը հղում է *կից* արմատին<sup>4</sup>, մինչդեռ ՆՀԲ-ում *գուձ, գուղձ, գուձն* բառերը բերվում են իբրև տարբերակներ:

*Կից* բառահոդվածում, խոսելով այդ արմատի նշանակությունների մասին, Հր. Աճառյանը նշում է, որ «Առձեռն բառարանում» գրված է *գուձ* կամ *գուձն*, և բերում է օրինակներ, որոնցում *կից*-ը գործածվում է *հող* բառի հետ (...այնչափ նիւթ կայ ի մին կից հողն...)<sup>5</sup>: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ *կից*-ն այստեղ գործածված է ոչ թե իրար կպած, իրար կից իմաստով, այլ նշանակում է մի ավազափ, մի ձեռնաչափ հող և չի կապվում *կից* «մոտ, կցված» բառի հետ:

Գր. Ղափանցյանը «Հնէաբանական մի քանի մնացորդներ հայերենում» հոդվածում, խոսելով *ր/յ* և *ր/ո* հերթագայության մասին, անդրադառնում է *կորդ* «չբանեցուած, վարուցան չեղած,

<sup>1</sup> Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Ե., 1979, հ. 1, էջ 579:

<sup>2</sup> Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Ե., 1987, հ. 1, էջ 158:

<sup>3</sup> Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ե., 1971, հ. 1, էջ 583 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

<sup>4</sup> Տե՛ս նույն տեղը:

<sup>5</sup> ՀԱԲ, Ե., հ. 2, էջ 595-596:

կոշտ, չոր, պինդ» բառին և համեմատում դրանք *կունձն* կամ *կունձն...*, *գուղձ(ն)* «հողի կոշտ, մեկ բուռ հող» բառերի հետ<sup>6</sup>:

Գր. Ղափանցյանը չի անդրադառնում այդ բառերի ստուգաբանությանը: Նա *ր/ն/դ* հերթաազայության օրինակներ որոնելիս գուգադրում է *կորդ*, *կունձն*, *գուղձ-ն* ձևերը, բայց ուշադրության չի առնում նախ *կորդ* և *գուղձ* բառերի իմաստային կողմը (*կորդ* «չվարած, անմշակ հող» և *գուղձ*՝ «հողակոշտ») և ապա՝ բառասկզբի *կ* և *գ* հնչյունները: Իհարկե, *ր/դ*, *ղ/ձ* անցումները հատուկ են հայերենին, բայց *կ/գ* անցումը հայերենին հատուկ չէ, և թերևս այնքան էլ հավանական չէ մեկ բառի մեջ միանգամից երեք՝ *կ/գ*, *ր/դ*, *ղ/ձ* հնչյունական անցում: *Գուղձն* ձևը, ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը, հանդիպում է նաև *կունձն*, *կունձն*, իսկ բարբառներում՝ նաև *գունցի*, *կունծղ*, *կունձ*<sup>7</sup>:

*Կորդ* բառի ստուգաբանությանն է անդրադարձել Գ. Զահուկյանը՝ այն համեմատելով ուրարտ. *guldi/e(ni)* «կորդ, խոպան, անմշակ, ամայի» բառի հետ<sup>8</sup>:

Գ. Զահուկյանը *գուղձն* բառի ստուգաբանությանը չի անդրադարձել: Իր «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ *գուղձն* բառը հիշատակում է մեկ բաղաձայնական *-ն*-ով հիմք ունեցող ոչ հնդեվրոպական բառերի շարքում՝ ենթադրելով, որ դրանք «...գոնե մասամբ պետք է ունենան ուրարտական ծագում կամ հայերենին անցած լինեն ուրարտերենի միջոցով»<sup>9</sup>, մեկ էլ հայերենի հնագույն շրջանի բառապաշարի բարբառային տարբերակներին նվիրված բաժնում, որում բերում է *կոշտ-գուղձն* հոմանիշները՝ վերջինս ուշ նշումով, այսինքն՝ համարելով V դարի առաջին կեսում չհանդիպող բառ<sup>10</sup>:

<sup>6</sup> Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Հնէաբանական մի քանի մնացորդներ հայերենում, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Ե., 1927, հ.2, էջ 97:

<sup>7</sup> Տե՛ս ՀԱԲ, հ.1, էջ 432:

<sup>8</sup> Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 432 (այսուհետև՝ ՀԼՊ):

<sup>9</sup> Նույն տեղում, էջ 401:

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 401:

Կարծում ենք, որ *գուղձն* բառը կարելի է կապել *գեղձ* «մարմնի մեջ խույլ, ուռուցք» արմատի հետ:

*Գեղձ* բառի հնդեվրոպական ծագումը կասկած չի հարուցում<sup>11</sup>: Այն հանգում է հ.-ե. \*ghelǵha նախաձևին: Այս արմատից առաջացած բառեր են առկա սլավոնական լեզուներում՝ հսլ. žiléza, եկսլավ. жльза , բուլղ. жлеза, սլովեն. žíeza, հին չեխ. žíeza, լեհ. zolza, լուծիերեն žalza, լիտվ. gēležuones, gēležūnes, gēležūnes, բոլորն էլ *գեղձ* նշանակությամբ<sup>12</sup>: Հետաքրքիր է, որ *գեղձ* արմատի հետ են կապվում նաև այնպիսի բառեր, որոնք ունեն ընդհանրապես «ուռուցք, կոշտություն, մարմնի վրա առաջացած կոշտ» իմաստները: Մ. Ֆասմերը նշում է, որ Պերսոնը *գեղձ* արմատի հետ կապում է նաև հուն. γέλφω «սխտորի գլուխ» կամ «պճեղ» բառը<sup>13</sup>: Ինքը՝ Ֆասմերը, *գեղձ* բառի հետ համեմատում է նաև ռուս., ուկր. желвак, չեխ. žluna «золотуха» (մաշկային հիվանդություն, որի ժամանակ մաշկի վրա առաջանում են կոշտություններ, ուռուցքներ), սլովեն. želva «գեղձ», լատիշ. dzelva «այտուց մաշկի վրա» բառերը<sup>14</sup>:

Եթե հ.-ե. \*ghelǵha նախաձևից կարող են ծագած լինել ոչ միայն «մարմնի մեջ խույլ, ուռուցք», այլև ընդհանրապես «կոշտություն, կոշտ, կլոր իր» նշանակությամբ բառեր, ապա հայերենի համար հավանական կարելի է համարել նաև *գեղձ-գուղձ(ն)* «հողակոշտ» իմաստային անցումները, եթե նկատի ունենանք նաև միջին հայերենի՝ վերը նշված «բերանի խոռոչում և այտերի վրա առաջացող կոշտ, ուռուցք» նշանակությունները (տե՛ս հղում 2):

<sup>11</sup> Տե՛ս **Հր.Աճառյան**, ՀԱԲ,հ.1,էջ 534-535, Գ.Ջահուկյան, ՀԼՊ, էջ 127:

<sup>12</sup> **М.Фасмер**, Этимологический словарь русского языка, т.1, М., 1986, стр.42.

<sup>13</sup> Նույն տեղում:

<sup>14</sup> Նույն տեղում, էջ 41:

## ՏԻԼԱԻ/ՏԻԼՕ

Լոռու բարբառում գործածական է *տիլո* բառը՝ «սրբիչ՝ ամանները սրբելու, ջուրը չորացնելու համար» իմաստով:

*Տիլո* բառը վկայված չէ Հր. Աճառյանի «Գաւառական բառարանում», Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան»-ում, գավառական այլ բառարաններում՝ բացառությամբ Ս. Գաբամաջյանի «Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի» (Կ.Պօլիս, 1910թ., էջ 1294) բառարանի. այնտեղ առկա է *տիլալ* բառը՝ «կտոր» իմաստով: *Տիլո* բառը չի հանդիպում նաև Լոռու բարբառին նվիրված ուսումնասիրություններում:

Հր. Աճառյանը արմատական բառարանում բերում է *տիլալ* արմատը՝ «կտաւ» իմաստով, և նշում է, որ «ունի միայն Քաջունի»<sup>1</sup>, չնայած արմատական բառարանի համար նյութեր քաղելիս Հր. Աճառյանը օգտվել է նաև Ս.Գաբամաջյանի բառարանից:

Ստ. Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանում» բերվում են *տիլալ* (հազվադեպ բառ նշումով) և *տիլո* (գավառական բառ նշումով) բառերը՝ իբրև մեկ գլխաբառ, մեկ բառահոդվածով, և տրվում են երկու իմաստներ. 1. Քաթանի կամ կանեփի հաստ կտոր, 2. Ընդհանրապես կտոր, որով ամաններ են լվանում կամ սրբում: «Չայի տիլօ»<sup>2</sup>: Ստ. Մալխասյանցը *տիլալ* և *տիլո* բառերի կողքին նշում է վրաց. *tilo* –ն և բերում է Դ. Չուրիճովի կարծիքը, որ վրացերեն *tilo*-ն փոխառություն է լատիներենից, և ավելացնում է, որ «սակայն լատ. կայ *tilia*, որ ծառ է»<sup>3</sup>:

Պետք է նշել սակայն, որ Դ. Չուրիճովը վրացերեն-ռուսերեն-ֆրանսերեն բառարանում վրաց. *tilo* բառի բացատրության ժամանակ նշում է լատ. *tēla* (ոչ թե *tilia*, ինչպես գրում է Մալխասյանցը), որ նշանակում է կտոր (*ткань*), այնուհետև բերում է ռուս. *холсть* և

---

<sup>1</sup> ՀԱԲ, Ե., 1979, հ.4, էջ 405:

<sup>2</sup> Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, Ե., 1945, հ. 4, էջ 412:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

ֆրանս. *toile* ձևերը, որոնք նույնպես ունեն «կտոր, կտաւ» իմաստները<sup>4</sup>:

Մ.Քաջունին «Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց» բառարանի երրորդ հատորում բերում է *տիլա* բառը՝ «կտաւ» իմաստով<sup>5</sup>, իսկ երկրորդ հատորում ֆր. *toile*, իտալ., լատ. *tela* «կտավ» բառերի բացատրության ժամանակ գրում է. «Ասի առհասարակ զամենայն ազգ անկուածոյ ի կտաւոյ, ի բամբակէ..., բայց առանձինն կոչին այն գործուածք, որ են ի կտաւոյ և ի կանափէ...»<sup>6</sup>:

Հ.-Է. լեզուներում «սրբիչ, թաշկինակ, անձեռոցիկ» նշանակությամբ բառերը ծագում են տարբեր արմատներից: Կ. Բաքի հ.-Է. լեզուների հոմանիշների բառարանում բերվում են այդ բառերի հոմանիշները տարբեր լեզուներում. «թաշկինակ» (*Handkerchief*) բառահոդվածում՝ լատ. *mantēle* (*man*(*manus*)-ձեռք և *tēla* -կտոր), հուն. *χειρόμακτρον* (*χειρο*-ձեռք և *μακτρον*-լաթ, կտոր) բառերը, և նշվում է, որ դրանք նշանակել են *սրբիչ*, բայց հետագայում գործածվել են նաև *թաշկինակ* նշանակությամբ: Իտալերենում կա *pezzuola* «թաշկինակ» բառը՝ *pèzza* «գործվածքի կտոր, կաժ» բառից, իսպաներենում՝ *pañuelo*, *pañó* «կտավ» բառից, ուելսերենում՝ *cadach*, որ նշանակում է «գրպանի շոր, կտոր», դանիերենում՝ *lommelørklæde* «թաշկինակ» (*lomme* «գրպան», *tør* «շոր» և *klæde* «կտոր, գործվածք» բառերից), նաև ռուս. *платок*, *полотенце*, *полотно*, ռում. *batistă* «թաշկինակ» *բատիստ* բառից<sup>7</sup>:

Լատիներենում կա նաև *sūdārium* «թաշկինակ» (հ.-Է. *\*sudor*-«քրտինք» արմատից) և *ōrārium* «թաշկինակի տեսակ՝ դեմքը կամ բերանը սրբելու համար, անձեռոցիկ» (*ōs*, *ōris* բառից):

*Սրբիչ* նշանակությամբ բառեր կան իսպաներենում՝ *toalla*, նոր իռլ. *tuáille*, ուելս. *tywel*, միջին անգլ. *towaille*, նոր անգլ. *towel*,

<sup>4</sup> **Чубинов Д.**, Грузинско-руско-французский словарь, С.-Петербург. 1840, стр.478.

<sup>5</sup> **Մ.Քաջունի**, Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց, Վենետիկ, 1892, հ.2, էջ 236:

<sup>6</sup> Նշված աշխ., հ.3, էջ 742:

<sup>7</sup> **Buck C.D.**, A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago, 1949, p. 446-447.

հին վերին գերմ. *dwahilla*, միջին վերին գերմ. *dwehel*, շվեդ. *nusduk* (*nus* «քիթ» *duk* «կտավ, կտոր»)՝<sup>8</sup> և այլն:

Հ.-ե. լեզուների այս բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ «թաշկինակ, սրբիչ» նշանակությամբ բառերի իմաստային բաղադրիչների մեջ առկա են «կտավ, գործվածք» իմաստով արմատներ: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել, որ հայերեն *տիլալ* «կտավ» իմաստով բառը ևս կարող էր գործածվել սրբիչ նշանակությամբ:

Կարծում ենք, որ հայերեն տիլալ բառին ևս կարելի է վերագրել հ.-ե. ծագում և կազմված համարել հայ. *տիլ* (*տիղմ*)բառից:

*Տիլ*, *տիղմ* բառերի ստուգաբանությանն անդրադարձել է Հր. Աճառյանը, որն այն կապում է հ.-ե. \**stēl*- «կաթել կաթկթել» նախաձևին. հունարենում կան *σταλάω* «կաթիլ-կաթիլ ծորել», *τέμα* «ճահիճ, ցեխ» բառերը<sup>9</sup>:

Գ. Ջահուկյանը կասկածելի է համարում այդ ստուգաբանությունը և *տիլ*, *տիղմ* բառերի համար ավելի հավանական է համարում հ.-ե. \**dēl*-, \**dēl-mo*-արմատից ծագած լինելը<sup>10</sup>:

Ստուգաբանության որ տարբերակին էլ որ նախապատվություն տանք, մի բան պարզ է, որ հայերեն *տիլ*, *տիղմ* բառերը ունեն հնդեվրոպական ծագում:

Հայերեն *տիլ* բառը նշանակել է «ջրալի ցեխ, թաց տիղմ»: *Տիլալ* «կտավ» բառը կարող էր ունենալ ջուրը ցամաքեցնելու համար կտոր, սրբիչ իմաստային զարգացումը (հմմտ. վերը բերված *sūdarium*, հուն. *σοῦδαριον* «թաշկինակ» բառերը, որոնք կազմված են հ.-ե. \**sudor* «քրտինք» արմատից, ինչպես նաև ռումիներեն *batista* «թաշկինակ բառը» բատիստ (կտորի տեսակ) բառից:

Հայերենի *տիլալ* «կտավ, սրբիչ» բառն էլ կարող էր կազմվել *տիլ* բառից՝ *-ալ* մասնիկով:

*Տիլալ* բառի *-ալ* մասնիկի համար կարելի է բերել զուգահեռներ ինչպես հայ. բնիկ *կուտ-կտալ*<sup>11</sup>, *հարալ*<sup>12</sup> բառերից, բնա-

<sup>8</sup> Նույն տեղում:

<sup>9</sup> ՀԱԲ, հ. 4, էջ 406-407:

<sup>10</sup> Գ.Ջահուկյան, ՀԼՊ, էջ118:

ձայնություններից (*ագր-աւ, կաք-աւ*), այնպես էլ հ.-ե. այլ լեզուներից (հմմտ պրսկ. \*pārān, պիլ. pēr«ծեր» արմատից, *պարս-աւ-էլ՝ պարս* - «քար» արմատից և այլն):

Ինչ վերաբերում է վրացերենի *տիլօ* ձևին, կարծում ենք, որ այն հայերենից (ոչ լատիներենից) կատարված փոխառություն է: Մեր այս ենթադրության համար հիմք են ծառայել Հր. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ բերված հայ. *խաւ* և *գրաւ* բառերի վրացերեն *խաօ* և *գիրաօ* զուգահեռները: Հր. Աճառյանը, խոսելով հայերեն *աւ* երկբարբառի մասին, գրում է, որ այն վրացերենում արտացոլվել է իբրև *աօ*<sup>13</sup>:

Կարծում ենք, որ *աւ*-ը վրացերենում կարող էր արտացոլվել և՛ իբրև *աօ*, և՛ իբրև *օ*. մեկ ձայնավոր ունեցող բառերում առկա է *աւ-աօ* համապատասխանությունը:

*խաւ*-ը *խօ* չէր կարող հնչվել, քանի որ հակառակ դեպքում այն կհամընկներ վրացերեն *խօ* «հա, այո» բառի հետ<sup>14</sup>: Իսկ ահա երկու ձայնավոր ունեցող բառերում, ինչպես *տիլաւ*-ն է, առկա է *աւ-օ* համապատասխանությունը: Վրացերենում *տիլօ* բառն ունի «կտավ, քաթան, քուրջ, լաթ, փոշելաթ», նաև «սեղանի ջնջոց» իմաստները<sup>15</sup>:

Հետագայում վրացերենի *տիլօ* բառը փոխառվել է Լոռու բարբառում՝ հասկանալի պատճառներով, և գործածվել է «ամանների սրբիչ», (Մալխասյանցի բառերով ասած՝ «չայի տիլօ») նշանակությամբ:

---

<sup>11</sup>Տես **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1965, հ.1, էջ257:

<sup>12</sup>Տես **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ, Լրաբեր, 1973, հ.6, էջ20:

<sup>13</sup>**Հր.Աճառյան**, Հայոց գրերը, Ե., 1984, էջ 588:

<sup>14</sup>**Ռ.Գորգաձե**, Վրացերեն-հայերեն բառարան, Ե., 2005. էջ 531:

<sup>15</sup>Նույն տեղում, էջ 531:

## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

|                                                                      |    |
|----------------------------------------------------------------------|----|
| 1. Հայերենի՝ արմատական տարբերակներով կազմված<br>կրկնավոր բայերը..... | 3  |
| 2. Գանգատիմ.....                                                     | 10 |
| 3. Խարել/խարխափել.....                                               | 16 |
| 4. Գրաբարի յ- նախամասնիկով բայերը.....                               | 19 |
| 5. Հայերենի հ.-ե. ծագման գ- նախամասնիկով բայերը.....                 | 26 |
| 6. Գրաբարի «զգայական ընկալումներ» իմաստային խմբի<br>բայերը.....      | 38 |
| 7. Գրաբարի «միտք, մտածողություն» իմաստային խմբի<br>բայերը.....       | 47 |
| 8. Հին հայերենի հ.-ե. ծագման հոմանիշ բայերը.....                     | 55 |
| 9. Վայթել/վաթել/վոթել.....                                           | 64 |
| 10. Գուղձն.....                                                      | 69 |
| 11. Տիլալ/տիլօ.....                                                  | 72 |

ՆԵԿՏԱՐ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆ  
ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Ձևավորումը և էջադրումը՝  
Մ. Հ. Խառատյանի

ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ